

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

Diplomski rad

Tema: Konceptualizacija doma pri osamostaljivanju mladih na području grada Zagreba

Mentor:

dr.sc. Nevena Škrbić Alempijević

Autor:

Kristina Bernik

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Konceptualizacija doma pri osamostaljivanju mladih na području grada Zagreba“ izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr.sc. Nevene Škrbić Alempijević. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

SADRŽAJ

UVOD	1
1. ŠTO JE DOM.....	5
2. GDJE STVARAMO DOM	8
2.1. Ostanak u poznatom.....	8
2.2. Neolokalno stanovanje	11
2.3. Najam	17
2.4. Useljavanje partneru	22
3. POSTUPCI STVARANJA DOMA	28
3.1. Kontemplacije o mogućoj selidbi – nulta faza	29
3.2. Predliminalna faza ili separacija	31
a) Odluka o selidbi.....	31
b) Strah, anticipiranje problema i nesigurnost	33
c) Procjena inventara stana.....	36
3.2. Liminalna faza	37
a) Prvo zaposjedanje prostora – redukcija – suočavanje s prostorom.....	37
b) Drugo zaposjedanje prostora – transformacija – boje	41
c) Treće zaposjedanje prostora – metamorfoza prostora – prilagodba prostora kroz življeno iskustvo	43
3.3. Postliminalna faza	48
a) Prvi posjeti, ritual proslava i poklona za useljenje	48
b) Prvi osjećaj da je sve na mjestu	50
4. REFLEKSIJA RODITELJSKOG DOMA I PRIJAŠNJE PRAKSE STANOVANJA	52
4.1. Kritika teorije habitusa Davida Morleya i repliciranje i odmak od naučenih i kulturno uvjetovanih praksi	52
4.2. Utjecaji i inspiracija	59
5. GDJE ŽELIMO BITI.....	62
5.1. Dom kao perpetuirana nedovršena priča i stvaranje doma kao proces bez kraja	62
5.2. Temporalna projekcija doma	64
ZAKLJUČAK	66
LITERATURA.....	68
POPIS KAZIVAČA	71

UVOD

Cilj ovog rada je analizirati kako pripadnici mlađe generacije definiraju i stvaraju dom u procesu svojega osamostaljivanja. Naglasak se u istraživanju stavlja na njihove naracije o domu, prakse i postupke kreiranja vlastitog prostora i osjećanja prisutna u intervalu od prvih koraka pri selidbi do trenutka kada određeni prostor počinju osjećati kao svoj dom. Rasvjetljavaju se također i različiti utjecaji, navike i sjećanja koji doprinose oblikovanju stambenoga prostora na određeni način.

U javnom se diskursu dom obično definira kao utočište, kao mjesto gdje se osjećamo sigurno, gdje nam je ugodno, gdje smo "svoji". Svrha je mogega istraživanja promotriti takve definicije kojima često izostaje određeni kritički pogled – na koji način uopće mjesto, kuća ili stan postaje dom? Kako se stvara osjećaj sigurnosti i ugođe? Kako ili čime se dom perpetuira kad je jednom stvoren te postoji li on uopće u takvom čvrstom i nepromjenjivom obliku? Postavljajući ovakva analitička pitanja domu pristupam kao procesu, fenomenu otvorenom za različita tumačenja, pri čemu odstupam od pogleda na dom kao gotovog proizvoda. Temu ovog rada odabrala sam kako bih proučila upravo nastajanje doma kod ljudi koji ga po prvi puta u životu grade, dakle aktivnu praksu koja prethodi stabilnijem, iako stalno promjenjivom osjećaju doma i svim stalnim epitetima koji se uz njega vezuju. Početna teza je da je kategorija doma, odnosno, osjećaja da smo doma, češće fluidna i nedohvatljiva nego konačna, determinirana svojim materijalnim aspektima i vezana uz jedan konkretan prostor. Nadalje, polazim od teze da na viziju vlastitog doma utječu iskustva iz roditeljskog doma, prakse koje smatramo pozitivna ili negativnima u tom stambenom prostoru.

Obzirom na pristup temi, interesu za opisivanje procesa pri stvaranju doma, kako bi se stvorio pregled radnji, rituala, nedoumica i različitih vrsta utjecaja na stanara, istraživanje je konceptualizirano kao svojevrsan pregled temeljnih pojmova pri stvaranju doma gdje je u fokusu mreža uzročno-posljedičnih praksi na primjeru mojih kazivača. U središtu su analize predodžbe, naracije i prakse mladih ljudi između 23 i 37 godina starosti koji kupuju, dobivaju od roditelja ili unajmljuju, odnosno po prvi puta samostalno oblikuju svoj stambeni prostor u Zagrebu. Kako na upit kazivači nisu izrazili želju da ostanu anonimni, ali u razgovorima ističu neke osobne detalje koji bi ih potencijalno mogli dovesti u neugodnu situaciju, odlučila sam da ih u tekstu navodim samo po osobnim imenima i starosti, dok je u nekoliko slučajeva u kojima su kazivači imenjaci dodano i prvo slovo prezimena. Zagreb kao prostornu odrednicu istraživanja sam odabrala jer je plodno područje za niz različitih manifestacija stanovanja i

praksi osamostaljivanja u različitim lokacijama – od obiteljskih kuća do zgrada i stanova. Također, i sama sam iz Zagreba te mi je takvo prostorno ograničenje istraživanja omogućilo lakši pristup sugovornicima.

Temeljni problem koji sam nastojala obraditi u ovom radu jest pitanje fluidnosti i promjenjivosti kategorije doma. Pritom sam uvidjela da se ni istraživanja koja naglašavaju nužnost protoka vremena u stvaranju doma često izravno ne dotiču tog pitanja (usp. Horwitz i Tognoli 1982, Leonard, Perkins i Thorns 2004), koje se iskristaliziralo kao ključna tema mog rada. Rezultati mog istraživanja pokazuju da dom nije nepromjenjiv, postojan osjećaj vezan uz samo jedan prostor ili uz samo konkretno mjesto, da se ne može "zdravo za gotovo" pretpostaviti da postoji i da nastaje "sam od sebe" kada uselimo u novi stan ili kad preuzmemo stan od roditelja. Sigurnost, uгода, osjećaj da smo na svojem i da možemo biti svoji rezultat su aktivnih napora samih stanara, ponajviše uspostavom kontrole nad prostorom te naknadne rutinizacije, ali i konteksta u kojem se useljavanje u određeni prostor odvija, a ne pasivna tekovina prostora koja na stanara "prelazi" useljenjem. Ti aspekti doma su isto tako fluidni i nestalni te ih, kroz mijene i intervencije u prostor godinama nakon useljenja nanovo tražimo i potvrđujemo, pojačavamo i reorganiziramo, ukratko, izgrađujemo dom.

Svoje sam istraživanje usmjerila na intervjuiranje i praćenje praksi kazivača u procesu njihova osamostaljenja i temelji se na polustrukturiranim i nestrukturiranim razgovorima s jedanaest kazivača (šest žena i pet muškaraca) obavljenih u razdoblju od rujna 2014. do kolovoza 2015. godine. Kazivače sam odabirala ovisno o njihovoj dobi i o tadašnjoj stambenoj situaciji, kako bih prikazala više različitih okolnosti stvaranja doma: samački život, useljavanje partneru, nasljeđivanje nekretnine, stvaranje doma u novom prostoru i roditeljskom domu s ciljem prikaza specifičnosti i sličnosti stvaranja doma s obzirom na različite pristupe problematici. Nastojala sam da moji kazivači prilikom intervjuiranja budu u različitim fazama osamostaljenja, odnosno napuštanja roditeljskog doma.

Tijekom istraživanja koje se odvijalo usporedo s mojim prvim osamostaljivanjem i ulaskom u suživot s partnerom i sama sam postupno otkrivala kako mi je za stvaranje vlastitog osjećaja doma u svim prethodnim prostorima, s obzirom na to da sam se s roditeljima često selila, nedostajao osjećaj stabilnosti, ali i kontrole nad prostorom, koja je bila u rukama roditelja. Uz vlastito iskustvo stvaranja doma, i kazivanja mojih sugovornika upućivala su na to kako je upravo kontrola nad prostorom jedan od ključnih pojmova kojima opisujemo dom koji sami stvaramo, kao i naša zajednička težnja (težnja mojih kazivača i

mene osobno). Iako inicijalno nisu trebala biti uključena, smatram da su mi vlastita iskustva uključena u rad donijela uvid u temu na neposredan način, odnosno da sam se empirijski i praktično dotakla pitanja i tema koja su mi u razgovoru sa sugovornicima bila vrlo plodonosna:

Što je dom? Čine li ga sjećanja koja vezujemo uz njega ili naša namjera da u njemu provedemo svoju budućnost (ili oboje)? Predstavlja li on, u tom smislu, našu prošlost ili našu budućnost? Postaje li on "više domom" kada ga aktivno mijenjamo i prilagođavamo svojoj viziji idealnog doma ili se baš onda gubi njegova "esencija"? Kako ga podijeliti s nekim? Kako stvoriti dom koji nije samo moj, već i naš, kako pomiriti različite predodžbe o domu? Stvaraju li se neke od tih predodžbi istodobno s procesom stvaranja doma? Što će naš dom govoriti o nama, kako će nas reprezentirati? Kako ćemo mi govoriti o njemu, i kako će taj govor reprezentirati nas, naše brojne identitete, sustave vrijednosti, afinitete i predodžbe o nama samima, ali i naše strahove, bojazni, traume i komplekse? Kako na naš sadašnji dom djeluju ili utječu naši prošli domovi, domovi rođaka i prijatelja te (selektivna) sjećanja na dom iz djetinjstva? Kako na njega utječu medijske slike domova, kako predodžbe iz popularne kulture? Koga treba zvati pri "ritualnim" posjetima pri useljavanju, kojim redom te zašto je važan "tip" posjeta – kava, ručak ili večera. Koje je značenje kompromisa pri opremanju i namještanju – koje su nam stvari bitne i što to govori o nama? Kako su ideje koje nam izazivaju nelagodu vezane na prethodna stambena iskustva? Zašto prostor proglašavamo našim simboličkim proslavama useljenja, često mnogo prije nego što smo od tog prostora stvorili dom? Kako dom gradimo, kako prazan prostor ispunjavamo značenjem, kako viziju samih sebe upisujemo u četiri zida? Na kraju, postoji li uopće dom kao cjelovita konstanta? Kao zaokružena, nepromjenjiva cjelina za koju, kada je zaokružimo, ostavljamo nepromjenjenu jer u njoj osjećamo ugodu, sigurnost i prepuštamo se spoznaji da smo u njoj oni koji jesmo?

Aktivno promišljanje tih pitanja i iznošenje vlastitih iskustava kazivačima me na određen način učinila "većim" *insiderom*, što je bila predispozicija da razgovor bude ravnopravna razmjena iskustava i promišljanja istih pitanja, bez obzira na moju istovremeno istraživačku poziciju.

Pri vlastitim iskustvima stvaranja doma i iz razgovora s partnerom shvatila sam kako tek s vremenom, promišljajući o toj problematici postaju svjesniji postupaka kroz koje prolaze. Pitanjem "što je za tebe dom" započinjala sam svaki intervju. Odgovori na to pitanje

u početku su bili tipizirani, svedeni na nekolicinu gorenavedenih termina. Ukoliko je, primjerice, odgovor glasio "dom je za mene privatnost", personalizacija bi bila vidljiva utoliko što je kazivač i u kasnijim razgovorima stavljao nešto veći naglasak na taj aspekt koji je smatrao središnjim.

Zbog svog osobnog iskustva naslutila sam kako se kompleksnost definicije doma razvija njegovim promišljanjem. Kako sam se sama, ali i u razgovoru s partnerom, aktivno bavila pitanjem što je dom i kako se on stvara, postepeno sam spoznavala višestruku kompleksnost te problematike. Iz tog razloga je početna teza s kojom sam krenula u istraživanje bila upravo višeznačnost doma koja se postepeno otkriva promišljanjem. Shodno tome sam ciljano s kazivačima opetovano vodila višekratne razgovore, u razmacima i od nekoliko mjeseci. Ponavljala bih pitanje "što je dom" i u završnom razgovoru, kada bi odgovor bio nešto drugačiji, upotpunjen poveznicama s prijašnjim razgovorima o smjericama koje su oblikovale ili utjecale na njihovo konačno promišljanje problematike. U inicijalnim je definicijama dom bio idealiziraniji, izrazito pozitivno konotiran i prizivao misli o sreći i spokoju, što je u skladu sa zaključcima lingvistice Nede Pintarić. Ona navodi kako "u hrvatskom jeziku nema negativnog emotivnog odnosa prema riječi dom jer ona ne označuje zdanje, kuću, zgradu, nego apstraktan pojam s pozitivnom emotivnom slikom svijeta kao nutarnjega prostora koji čovjeku nudi spas, ugodu, mjesto za druženje" (Pintarić 2005:229). Prelazeći od opće definicije doma na konkretan, vlastiti dom, većina mojih kazivača (točnije, svi osim jednog) zaključila je kako je najvažnija karakteristika njihovog doma činjenica da u njemu i nad njim imaju kontrolu, odnosno, kako navodi Mary Douglas, "dom započinje stavljanjem prostora pod kontrolu" (Morley 2000:16) Iz toga proizlazi da mogućnost vlastite i samostalne kontrole (koja je izostajala u roditeljskom domu) utječe i na sve ostale karakteristike.

Rad je strukturiran u pet većih cjelina – *Što je dom*, *Gdje stvaramo dom*, *Postupci stvaranja doma*, *Refleksija roditeljskog doma i prijašnje prakse stanovanja* te *Gdje želimo biti*. Kroz njih se pokušava dati kronološki pregled postupaka stvaranja doma u kazivača s naglaskom na karakteristike liminalnosti koje nosi prvo osamostaljivanje kroz prizmu oblikovanja *svog vlastitog* prostora. U poglavlju *Što je dom* donosim kritički osvrt na stručnu literaturu te iznosim problematiku višeznačnosti pojma "dom". Poglavlje *Gdje stvaramo dom* se odnosi na lokalitete stvaranja doma te se dijeli na četiri potpoglavlja: *Ostanak u poznatom*, *Neolokalno stanovanje*, *Najam* te *Useljavanje partneru* u kojima iznosim specifičnosti svakog od mogućih slučaja dok su sami procesi stvaranja doma podrobnije razrađeni u poglavlju

Postupci stvaranja doma, sagledani kroz prizmu liminalnosti. Poglavlje *Refleksija roditeljskog doma i prijašnje prakse stanovanja* donosi kritiku teorije habitusa Davida Morleya te razmatranja o utjecajima i inspiracijama koje nas potiču da stvorimo dom na određeni način. Problematika nedovršenosti i temporalne projekcije doma je obrađena u poglavlju *Gdje želimo biti*.

Prethodna razmatranja su me ponukala da, nakon prvotnog traganja za odgovorom na pitanje "što je dom" te kako se gradi ili kako nastaje, fokus svog rada stavim na priču o individualnom domu, onome koji se u diskursu mojih kazivača opisuje sintagmom *moj dom* kazivača. Na konkretnu tvorbu svojeg prostora, na traganje i nastanak vlastitog prostora preko osobnog iskustva i sjećanja – sebstva koje se proželo s prostorom i osobne prošlosti koja je utjecala na viziju vlastite željene budućnosti.

1. ŠTO JE DOM

Ovo se istraživanje oslanja na etnološke i kulturnoantropološke radove koji se bave graditeljstvom i stanovanjem. U hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji znanstveni interes za pojam doma nešto je novijeg datuma – prethode mu kulturnopovijesna istraživanja tradicijskog graditeljstva većeg dijela dvadesetog stoljeća, te, od šezdesetih godina prošlog stoljeća, pomak od istraživanja graditeljstva kao dijela materijalne kulture prema fokusu na stanara u prostoru (usp. Bernik 2014:665-666). Osamdesetih godina prošlog stoljeća dolazi do "prostornog obrata", kada za istraživače manifestacija fizičke građevine zadobiva i svoje metafizičke aspekte. Kuća se u znanstvenom i stručnom diskursu prestaje tretirati prvenstveno kao građevina određenih funkcionalnih i estetskih svojstava svojstvena društvenoj klasi, prilagođena prirodnim obilježjima i klimi. Drugim riječima, prostor se prestaje tretirati kao puki kontejner kulture (usp. Čapo i Gulin Zrnić 2011:18) i kuća, odnosno, stambeni prostor se počinje promatrati i kao rezultat stanarevih težnji, nezadovoljstava, aspiracija i snova, ukratko – kao odraz i proizvod njega samog. Govoreći o važnosti osjećanja stanara u prostoru, Aleksandra Muraj u svojim istraživanjima Sošica i zagrebačkog prigorja svoj fokus pomiče s usmjerenja na materijalnu graditeljsku kulturu u prošlosti i, doduše u ruralnom okruženju, istražuje ono što sama naziva kulturom stanovanja (usp. Muraj1989). Ona promatra stambene navike ljudi u tradicijskim, ali i modernijim kućama, njihove želje i potrebe, načine na koje oni svoje prostore prilagođavaju tome i, iz svega toga izvedivo, kakav odnos imaju prema vlastitom stambenom prostoru. Taj odnos zapravo jest kategorija doma u često viđenoj

dihotomiji kuća (fizička tvorevina) – dom (emotivan odnos prema prostoru), gdje je iz odnosa prema fizičkom prostoru vidljivo emotivno stanje stanara te na taj način dolazimo do temeljnog pitanja – što je dom.

Istraživanja doma u stranoj su etnološkoj i kulturnoantropološkoj literaturi brojnija i pokrivaju niz različitih rakursa od psihosocijalnih prednosti stanovanja (Kearns et al 2000; Dupuis i Thorns 1998), preko važnosti reprezentacije, psihoemotivnih aspekata hipoteke, zatim kućevlasništva i obitelji kao središnjih sastavnica "američkog sna" (Rohe et al 2002), procesa selidbe ili stambene mobilnosti (Winstanley et al 2002; Hayes 2007) itd. Međutim, jedna od mojih temeljnih kritika većine dostupne literature koja mi se nametnula tijekom istraživanja ticala se percepcije doma kao stabilne, samorazumljive kategorije koja jednostavno *jest*, koja postoji u svom petricifiranom obliku, ili osjećaja za koji ne postoji objašnjenje u kakvim se okolnostima stječe, kako se mijenja ili kako se gubi. U takvim teorijama dom je predstavljen primarno kao osjećaj vezan uz konkretan prostor, koji nastaje interakcijom obitelji. U ovom slučaju obitelj se poistovjećuje s domom – "zapravo za gotovo sve naše kazivače povezanost vlasništva, obitelji i doma je bila toliko duboka da se nije propitivala"¹ (Dupuis i Thorns 1998:31). Pritom studije migracija u starijoj dobi (Cuba i Hummon 1993), mogućnosti adaptacije prostora kako bi služio osobama s invaliditetom (Imrie 2004; Milner i Madigan 2004), propitivanja "serijskog" suživota s cimerima (Kenyon i Heath 2001), života u proširenoj obitelji (Koebel i Murray 1999), razine zadovoljstva u socijalnom stanovanju (Varady i Carrozza 2000) pripadaju kategoriji "stambenih Drugih". Neka od tih istraživanja upućuju da te kategorije stanovanja treba istražiti jer njihovo iskustvo predstavlja odmak od norme koju predstavlja idealizirani konstrukt "normalne tipične obitelji" (usp. Milner i Madigan 2004: 731):

„Za sve veći broj mladih ljudi u njihovim dvadesetima i kasnije, samoidentitet odraslosti više nije ukorijenjen u njihovom dostignuću statusa 'supružnika' ili 'partnera', ali je izveden iz snažnog osjećaja neovisnosti i slobode kao samca (što ne isključuje imanje partnera, ali čini se često isključuje življenje s njima). Elementi suvremenog samačkog života, tada, čini se uključuju stavljanje prioriteta na mreže prijatelja nauštrb obitelji i stalnog partnera, obvezivanje na fleksibilnost u profesionalnom i osobnom životu, stambene prakse bazirane na dijeljenju s ravnopravnim osobama ili samostalno stanovanje, i *work hard, play hard* pristup životu i životnom planiranju“ (Kenyon i Heath 2001: 622)

„Stanari su, tada razvili snažne *narrative izbora* kako bi opravdali svoj trenutni status suživota s cimerima“ (ibid. 615)

¹ Sve citate s engleskog jezika na hrvatski u radu je prevela autorica.

Normu u slučaju doma općenito predstavlja "hegemonijski konstrukt nuklearne obitelji na čelu s fizički sposobnim bijelim odraslim muškarcem" (Milner i Madigan 2004:730), gdje je dom rezultat njihove življene svakodnevice, gotovo slučajan spoj koji nastaje slijedećom formulom: obitelj + prostor + vrijeme = dom. Iz toga proizlazi da je obitelj na određen način pasivni primatelj osjećaja doma koji se nadvija nad njih, odnosno, s druge strane, da je osjećaj doma rezultat samo njihove međusobne interakcije u prostoru nakon određenog vremena – "vrijeme je također važno za prijelaz iz kuće u dom kroz odnose u obitelji" (Allen i Crow 1989; Dupuis i Thorns 1996 prema Kearns et al 2000:391), zatim:

"Podaci dobiveni u intervjuima pokazuju kako se osjećaj trajnosti koji se povezuje s domom ne javlja prirodno niti trenutačno već se stvara s vremenom. Ovo stvaranje se najčešće konceptualizira kao 'pretvaranje kuće u dom'. Smatra ga se procesom kroz koji se prazna ljuštura kuće polako rekonstruira u dom stalnim obrascima društvene interakcije onih koji u kući žive: obitelji. Općeprihvaćeno stajalište je bilo da se domovi nisu mogli kupiti. Kuće su se kupovale i pretvarale u domove" (Dupuis i Thorns 1998:31)

U analizu koncepta doma polazim od definicije prema kojoj je dom "značajan odnos između stanara i obitavališta temeljen na emocijama" (Karjalainen 1993:71, prema Kearns et al 2000:388). Uz njega se najčešće vezuju "tri psihosocijalna atributa – utočište, mjesto autonomije te izvor statusa za stanare" (usp. ibid 389) kao i ontološka sigurnost koja se odražava kada se dom tretira kao mjesto postojanog društvenog i materijalnog okruženja, kao prostorni kontekst u kojem se odvijaju svakodnevne rutine ljudskog postojanja i kao siguran oslonac oko kojeg se mogu konstruirati identiteti (usp. Dupuis i Thorns 1998:29).

Pri istraživanju značenja doma "stalno iskaču isti temeljni pojmovi: privatnost, sigurnost, obitelj, intimnost, ugoda i kontrola [...] čak i ako su ti pojmovi interpretirani od različitih ljudi u različitim okolnostima i na različite načine" (Morley 2000:24), što je, kako ću pokazati u daljnjem tekstu, bio slučaj i kod mojih kazivača.

2. GDJE STVARAMO DOM

Prije same analize postupaka stvaranja doma nužno je, s obzirom na podatke prikupljene u intervjuima, ukazati na specifičnosti svake od lokacija u kojima se on stvara. Smatram kako se oni mogu razvrstati u tri veće cjeline: *Ostanak u poznatom*, *Neolokalno stanovanje*, i *Najam* te kao zasebnu podkategoriju razrađujem *Useljavanje partneru* koje se može ostvariti u svakoj od te tri opcije. Nužno je naglasiti kako različiti lokaliteti ne uvjetuju različite postupke stvaranja doma, ali utječu na njihov intenzitet i trajanje.

Bazirano na iskustvima kazivača, kao i na mom vlastitom, u ovom ću poglavlju analizirati karakteristike pojedinih lokacija koje uvjetuju stanarov odnos prema uređenju, isplativosti ulaganja, osjećaj spram samog prostora, i slično. Na kompleksnost pojedinih opcija dodatno utječe prethodni odnos stanara prema nekretnini (koji može varirati od potpunog poznavanja nekretnine od strane stanara, u smislu življenja u njoj, preko poznavanja iz sporadičnih, ali ne i življenih iskustava, poput stanova baka i djedova ili prijatelja, do toga da je nekretnina stanaru posve nepoznata, odnosno nova), zatim useljava li sam, s partnerom ili cimerom, je li stan posve nenamješten, djelomično ili potpuno namješten od prethodnih stanara te na kraju, koliko vremena i novčanih sredstava je stanaru na raspolaganju.

2.1. Ostanak u poznatom

U prvoj se opciji u postojećem prostoru, u kojem je već stvoren dom, događa smjena generacija gdje roditelji prepuštaju djeci, mojim kazivačima, nekretninu. Razlozi takvoj praksi kod većine mojih kazivača u pravilu leže u poboljšanoj financijskoj situaciji koja dopušta kupnju drugog stana ili adaptaciju etaže u obiteljskoj kući, ali i, u jednom slučaju, promišljanju da je vrijeme da druga generacija preuzme upravljanje kućom dok se roditelj povlači:

"Je da ja sam u toj kući 5, 6 godina al...velim, nikad do sad ona nije bila moja. Moja ko moja, moja, moja. Zato jer, kak tata veli, njemu je nebitno kak bu izgledalo, on je svjestan da on sad više nije važan faktor u tome svemu, neg smo Kruno i ja, kaj je...po meni je skroz logično razmišljanje zapravo. Mislim, on je svoj život proživjel kakav je, sad je na meni red...em da se zaposlim, da s Krunom proživim, ovo, ono. Tak da...on se ne vidi više ko bitan faktor nego kak si ja napravim...njemu je bitno da ima di spati i da ima gdje mu stvari biti."(Tea K., 24)

U ovom citatu je vidljivo kako je u Teinom slučaju njen otac prepustio njoj na volju na koji će način urediti kuću uz shvaćanje kako primat sada mora imati mlađa generacija, odnosno kćer i njen partner, no ne i na imovinsko-pravnoj razini. S druge strane, Kristina je od strane svojih roditelja stavljena pred gotov čin pri kojem je njoj osamostaljenje nametnuto, kao i uređenje samog prostora:

"To je bilo 2 godine prije neg je stara otišla u penziju. I niš, tak, to se u jednom danu jebote... oni su sve dogovorili, meni su rekli kad je to već trebalo počinjat, dva dana nakon... niš, kao 'budemo sređivali potkrovlje pa kao budemo mi gore a ti onda ostani dolje u stanu, dolje si možeš napraviti kaj god hoćeš, imaš svoj stan i tralala'. [kaj si im ti rekla na to?] [smijeh] Da kaj nije bio dogovor da ću ja bit gore, kao zašto oni idu gore. 'Pa ne', kao, kaj ću ja gore, ni ne znam više koja je bila šema, zašto...glupost, znaš ono, moja stara, prosere se nešto. Tipa 'kaj ti tu fali, tu ti je sve, ne znam, puno ljepše i nešto'...nisam uopće imala ni izbor, iskreno. I to ti je bilo to. Počeli su raditi nakon dva dana, digli gore sve. [...]Onda su to gore sve sredili, s tim da su bezveze kupovali novi namještaj, ovaj dole namještaj kaj su imali kaj je meni bio retardiran je ostao i ostao je još dugo nakon toga." (Kristina, 28)

Iako zbog opsega rada nisu mogli biti zahvaćeni, ostali oblici ovog tipa stvaranja vlastitog doma mogu biti i različiti oblici nasljeđivanja, dosmrtnog uzdržavanja te suživota s rodbinom i poznanicima. Dakle, dokle god nakon višegodišnjeg suživota dolazi do smjene stanara ili para koji drže kontrolu, gdje druga generacija dobiva priliku upravljati nekretninom ili stvoriti dom kakav želi.

Načelno, prilika za stvaranje vlastitog doma implicira, po prvi puta u životu kazivača, slobodu raspolaganja cijelom nekretninom koja premašuje gabarite nekadašnje dječje sobe, ukoliko su ju imali:

"Kaj to zapravo znači... ja zapravo u toj kući nikad nisam bila ja. Možemo to tako reći. [...] Mislim, ok, imala sam svoju sobu, al opet, cijelu kuću su si namjestili mama i tata. Njihova kuća, sve ok. I onda, kak sam otišla na faks, nisam apsolutno niš delala u toj kući, i onda sad kad se ja vraćam doma, ja hoću da to bude moja kuća. Moja. Zato jer ja znam da bum ja tam cijeli život i ja si to hoću prema sebi urediti." (Tea K., 24)

Ta sloboda uključuje mogućnost da se postojeći prostor promijeni, opremi i namjesti kako bi ga takvog, preuređenog prema vlastitim potrebama, stanari mogli smatrati svojim domom, sadržavajući pritom aspekte poželjne stanaru, ali i zadobivši nove koje su mu prije nedostajale. Na primjer, Kristina želi zadržati razmještaj namještaja kao i raspored kuhinjskih elemenata jer pogoduju njenom osjećaju logično i funkcionalno iskorištenog prostora, dok je privatnost aspekt zadobiven selidbom njezinih roditelja u potkrovlje kuće.

Preuzimanje roditeljskog stana i stvaranje novog doma u tom prostoru kompleksan je postupak u prvom redu jer sjećanja na dotadašnji način života mogu biti kompleksna sama po

sebi. No, još ih kompleksnijim čini sjećanje na osjećaj doma koji im je taj prostor i dotad pružao. On je ujedno bio i arhetipski dom iz djetinjstva za mnoge moje kazivače, no odlaskom roditelja lišen je onih neopipljivih sastavnica – atmosfere, obiteljskih navika i rutine koje su bile rezultat dinamike među stanarima – i ti se čimbenici moraju nanovo uspostaviti ili stvoriti, ali na nov način – kao i onih opipljivih: namještaja, dekoracije, pokućstva, slika.

Pritom, bez obzira koliko pozitivnih iskustava i toplih sjećanja gajimo na taj dom iz djetinjstva, novi dom koji stvaramo nije tek replika, pokušaj imitacije atmosfere koju pamtimo, već mnogo slojevitiji proces (dokazivanja da smo odrasli, te da smo sposobni ostvariti svoju viziju doma) jer po prvi puta stanari dobivaju slobodu raspolaganja namještajem, bojama, rasporedom i slično. Pritom u nekim slučajevima dolazi do "okršaja s habitusom"² – na način da se određene prakse i motivi iz roditeljskog doma repliciraju, dok se drugi, pogotovo oni koje ni u suživotu s roditeljima nisu preferirali, ukidaju, odnosno ispravljaju. Kazivači su najčešće imali zamjerke na namještaj, točnije, njegovo nepotrebno nagomilavanje, kao i njegov stil. Tako su se redovito upuštali u pojednostavljenje uređenja svojega životnog prostora – uklanjaju dekorativne sitnice i teške regale, bacaju posuđe koje se ne koristi, a pokućstvo slažu po vlastitoj unutarnjoj logici:

"I to suđe kak je bilo razmješteno u kuhinji, velim ti, kad su moji starci otišli, prvi put kad sam slagala kuhinju sam složila na identično mjesto gdje su oni slagali sve tanjure i sve živo. Dok nisam nakon ne znam kolko vremena prvi put uključila glavu i skužila 'ok, sad je to moje i sad ja tu mogu radit kaj oću' i onda sam išla stavit suđe gdje je meni praktično, idem maknut sve kaj mi ne treba. Ja sam isto u početku imala one, kaj je i ona [mama] u početku imala, one soljenke, kaj ti samo skupljaju prašinu. I onda sam rekla gle, maknut ću sve stvari koje su mi viška za čišćenje jer se meni ne da čistit i brisat prašinu, isto ko i te igračkice [porculanske figurice] njene. Meni se ne da provodit...nisam navikla na to da doma jednom ili dvaput tjedno imaš ogromno čišćenje i sad ti brišeš milijon stvari i sve živo pereš i te zavjese prat jednom mjesečno..." (Kristina, 28)

Ponavlja se, s druge strane, raspored namještaja kakav su postavili roditelji, ako na njega kazivači nemaju zamjerki – poput pozicije stola, kauča, ormara i slično, čak i ako se sav namještaj namjerava promijeniti. U razgovoru ustrajavanje na rasporedu kakav je bio u roditeljskom domu kazivači objašnjavaju življenim iskustvom u prostoru koje im je omogućilo spoznaju o optimalnom rasporedu. Iz tog razloga nisu ponukani isprobavati nove koncepcije:

² Sintagma je objašnjena u zasebnom poglavlju, *Kritika teorije habitusa Davida Morleya i repliciranje i odmak od naučenih praksi*.

"Ja sam tu provel cijeli svoj život i vidjel sam sve i svakakve kombinacije rasporeda i namještaja i svega i svačega i ovoga, znam... pa uvijek sam sa starcima pričal, oni su često htjeli nekaj promijenit, tata je crtal to sve, ko kad ti sad radiš u *sketchupu*, ali...i onda znam kak nekaj može funkcionirat, kaj nemre. Imam nekakvu percepciju, kolko god ona inače bila kriva, al imam nekakav uvid kaj tu sve može proć, kaj nemre, što je, naravno, još pomiješano s tim kaj ja uopće hoću od ovog prostora nakon kaj sam bil u svim tim kombinacijama." (Ivan S., 25)

Neke se stvari zadržavaju u domu iz sentimentalnih razloga. To može biti komad namještaja, poput stolića za kavu dobivenog od djeda i bake uz kojeg ga vežu sjećanja na djetinjstvo, kao u Ivanovom slučaju. Zadržavaju se i manji ukrasni predmeti koji se drže na vidljivom mjestu u domu, te fotografije ili uspomene na putovanja i važne događaje u životu, poput, u autoričinom slučaju, škrinje s uspomenama iz srednje škole.

Kao što smo vidjeli, ostanak u roditeljskom domu podrazumijeva pomirenje promišljanja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Ostanak u poznatom prostoru nam daje bolji uvid u njegov optimalan razmještaj i funkcioniranje, ali u isto vrijeme se mogu javiti ograničavajući faktori u smislu veće involviranosti roditelja u stvaranju vlastitog doma.

2.2. Neolokalno stanovanje

Neolokalni dom podrazumijeva gradnju kuće ili zasebnog stana u obiteljskoj kući ili kupnju kuće ili stana. U tim slučajevima riječ je o situaciji koja se može protumačiti kao *tabula rasa* u smislu da stanar nije, kao u prethodnom slučaju, determiniran iskustvima prethodnog življenja u konkretnom prostoru već sliku doma prvenstveno konceptualizira misaono i na osnovi življenih praksi u nekim drugim prostorima, tražeći adekvatan životni prostor ovisno o potrebama, željama i financijskoj situaciji, a potom se te težnje materijaliziraju. Stanar tada sam odabire tlocrtno rješenje, ponekad utječe i na veće arhitektonske zahvate (u slučaju kupnje novogradnje), i, najvažnije, najčešće se nalazi u situaciji gdje odabire između nekoliko verzija budućeg doma, bio on tek tlocrt kojeg treba sagraditi ili birajući među slobodnim stanovima na tržištu. Drugim riječima, u poziciji je projicirati vlastite vizije, te stambene želje i navike na nekoliko konkretnih prostora. U tom slučaju važan faktor predstavlja okolina, odnosno mikrolokacija stana³, ali i svojevrsna reputacija kvarta, gdje se kod poželjnih

³ Poželjnim se u prvom redu smatra blizina javnog prijevoza te uslužnih djelatnosti – dućan ili veći shopping centar, različiti ugostiteljski objekti te, ovisno o kazivaču, vrtić ili osnovna škola, zelene površine za bavljenje sportom i slično.

dijelova Zagreba iz godine u godinu događaju sitnije oscilacije, no negativne su pretvorene u svojevrsan arhetip:

"Pa zato šta u milijon kvartova ili bilo di u Hrvatskoj se osjećaš ko maltene govno kad ulaziš, ono tipa, ne znam, mene konkretno kad prođeš Maksimir, taj semafor ja zaključavam auto i nelagodno mi je, tam mi je nelagodno uopće izać iz auta. Ne znam, Dugave su mi kriminal, ono, Trnsko, [...] i do toga, Trokut isto. Jednostavno ne osjećaš se ugodno tam izać iz auta, kamoli zamislit se, ne znam da živim tam, da imam stan i ne znam." (Sanda, 29)

Poželjnim kvartom se u pravilu i smatra onaj u kojem su kazivači odrasli, što se može objasniti, u nekim slučajevima, modelom inercije, odnosno, što duže ostajemo na jednom mjestu, to je manja vjerojatnost da ćemo odseliti (usp. Winstanley et al 2002:817) latencijom i navikom, ali i osjećajem pripadnosti kvartu, obavljanjem svakidašnjih rutina u tom dijelu grada i osjećajem da smo tu već "doma" u širem smislu:

"Volim Trešnjevku jer sam tu rođen, odraso... Ne mora bit Knežija ali ovaj dio, Trešnjevka. Mislim, zapadni dio grada mi se puno više sviđa nego recimo istočni dio, tam mi cura živi. I sve je to sad lijepo, divno krasno, ali to nije moj dio grada... Ok, naviko bih se ja i tamo, ono, al tu mi je ljepše. [A di prestaje taj tvoj dio grada?] Ha...šta ja znam...ovaj dio Trešnjevke. znači tipa Srednjaci i onaj dio do Vukovarske i to, i Knežija, tu. A prestaje... mogo bih se vidjet da živim i negdje onak, malo uži centar, ne bih htio živjet u centru, jer je kaos, ne možeš s autom doć. Ali da, znači do centra, nekog onak malo užeg centra mi je ok a tam dalje, istočno mi je **prestrano** [istaknula autorica] nekak." (Marko, 25)

Stambene preferencije kazivača Marka ovdje opisuju njegov životni put – od života i pohađanja osnovne škole na Knežiji, do srednje škole i fakulteta na Vrbiku, kvartovi koje on navodi kao poželjne i *domaće* predstavljaju "urbani zavičaj", u skladu s rezultatima istraživanja koje u knjizi *Kvartovska spika. Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu* iznosi Valentina Gulin Zrnić:

"Između prikaza pukog funkcionalnog odnosa s jedne strane i jakog identitetnog odnosa s naseljem i ukorjenjivanja s druge strane, najveći dio analizirane građe i kazivanja upućuje na postojanje čvrstog osjećaja lokalnog pripadanja u suvremenom urbanom kontekstu, onoga koji u konačnici i omogućava da se naselje (kvart) doživljava kao urbani zavičaj. Lokalno urbano pripadanje primarno se ostvaruje povezivanjem autobiografske dimenzije i lokalne urbane dimenzije (naselje), intenzitetom i opsegom društvene umreženosti, praktičnom i simboličkom upotrebom naselja, zadovoljstvom i afektivnom dimenzijom, komparativnim referentnim okvirom vrednovanja dijelova grada i osobnog iskustva." (Gulin Zrnić 2009:19)

Na sličan način kao kvart u kojem smo živjeli percipiraju se i drugi poznati kvartovi, poput okoline radnog mjesta, dijela grada u kojem smo pohađali školu i sl.:

"Gledala sam Trešnjevku, al ovu, ne tam onaj dio kod Selske, taj dio mi je nema šanse, nego onu ulicu koja povezuje Dom sportova prema Trešnjevačkom [trgu]. Ja mislim da je to Magazinska, nemam pojma. Jer tamo ni jedna zgrada nije nešto ogromna, sve je to nešto malo, kaj ja znam, pitoma ulica di imaš kafiće, ono...ne znam. [...] Špansko, Malešnica ne dolaze u nikakav obzir, ali ono nikakav, Prečko također. Puno toga u biti ne dolazi, sve iza Save je ono, ma ne iza Save, iza Cibone jebote, pa nadalje. Ne znam, evo fakat ne znam idealan, najbliže mi je Trešnjevka [Zato kaj si naučena? Zato kaj si često tamo?] Zato kaj sam često tam i zato kaj mi je tam nekak ono, ugodno." (Sanda, 29)

Upravo formulacija *prestranog* kvarta, za razliku od onog koji je *domaći* indikacija je činjenice da je za stvaranje doma potrebno vrijeme. Svakodnevnom interakcijom, poput odlaska u trgovinu, puta na posao ili u školu kvart postaje blizak i poznat, a protokom vremena predvidiv i rutiniziran. Zbog nastale rutine stanar postaje *udomaćen*, odnosno korištenjem tog prostora dolazi do udomaćivanja:

"Upravo korištenjem – hodanjem, šetanjem, gledanjem, zaobilaženjem, vraćanjem, zaustavljanjem, zadržavanjem i provođenjem vremena – lokaliteti nisu više samo točke na shematziranoj gradskoj mapi, nego postaju bliski, poznati, dragi, ugodni ili neugodni, a u tome se iskazuje subjektivno iskustvo grada" (Gulin Zrnić 2009:24)

Upisivanje značenja u prostor tako predstavlja nužan preduvjet da cijeli kvart, u nekim situacijama i grad i država (ovisno o tome koji je referentni okvir na koji se pojedinac osvrće), može biti smatran domom, u smislu da je oblikovan sjećanjem, ispunjen značenjem i udomaćen u poznatom. No, problematiziranje ovih koncepata nadilazi problematiku ovog diplomskog rada.

Useljavanje u novi prostor s druge strane, za razliku od ostanka u roditeljskom domu, sa sobom ne nosi determiniranost sjećanjem na konkretna prostorna rješenja, poziciju namještaja i sitnica u stanu, već je na stanaru da ih sam pronađe, makar i taktikom vlastitih pokušaja i pogrešaka. Pritom do izražaja dolazi hijerarhija važnosti koja je donekle oblikovana suživotom s roditeljima, i to preslikavanjem praksi koje se smatraju optimalnima ili ispravljanjem onih neželjenih. Kazivači su već u roditeljskom stanu uvelike spoznali nedostatke koje ne žele preslikavati u svoj novi dom. Djelomično, jedan od razloga za osamostaljenje kod više kazivača bilo je nezadovoljstvo tim praksama koje su oni percipirali kao neželjene. Primjerice, kazivaču odraslom u jednosobnom stanu s roditeljima i sestrom budući stan mora, osim prostora adekvatne veličine i funkcionalnosti, ispunjavati i estetske zahtjeve koji nisu bili zadovoljeni u roditeljskom domu:

"Pa htio bih imat posebno spavaću sobu u kojoj ne bih imo televiziju, krevet s lijepim, udobnim madracem di se mogu odmorit po noći... veliki krevet, koji isto nikad baš nisam imao dok sam...uvijek sam imo ono, jednostruki krevet...I kupaona koja bi imala tuš kabinu, veliki lavabo s ogledalom da se mogu lijepo obrijat, umit, napraviti kaj treba [...] I kuhinja koja bi imala lijepu velku radnu plohu, koja bi imala šporet s onom pločom, ne bi bili ovi kolutovi, ne bi bio plin nego bi bila struja s onom pločom ravnom... Lijepa pećnica, da to bude sve onak funkcionalno složeno i da... a i ono, da lijepo izgleda. Ja isto volim da stvari lijepo izgledaju, i volim moderan dizajn. Ne volim ono baš starinski...to mi je ok kad dođem kod dede u stan ili tak nešto, ali u mom stanu ipak...volim minimalizam, recimo." (Marko, 25)

Isti kazivač poseban naglasak stavlja na kuhinju, koju kao strastveni kuhar u roditeljskom stanu smatra neprimjerenom te u stanu koji namjerava kupiti želi "funkcionalnu kuhinju jer volim kuhati i htio bih to češće raditi, a ovo me na neki način obeshrabri...dok dođem u kuhinju koja je nefunkcionalna, sve djeluje nekak oronulo i to me baš smeta". Iz njegovih se riječi iščitava važnost ne samo funkcionalnog aspekta, već i onog estetskog, iako on nije jasno verbaliziran.

Mladi par (Ivan M. 23 i partnerica, 22) ukazuju na temeljni postulat neolokalnog stanovanja – slobodnu projekciju vlastitih rješenja u prazan prostor, i oni se pritom vode mišlju o potrebama djece koju žele imati. Zamišljajući budući dom, ističu potrebu za privatnošću koju oni sami nisu imali, a koju žele za svoje potomke, kao i za sebe:

"Tak da zapravo ćeš dobit ovako jednu L prostoriju gdi će ovdje bit kuhinja, i to lijepa, stvarno...a ovdje blagavaona i dnevni boravak koji neće bit zatvoreni i ovdje će bit stepenice za gore, znači još gore u samom vrhu krova, naša spavaća i radna soba. Ovoga, i to smo se nekak dogovorili tak da djeca budu dolje. Da im je dole i *frižac*, i wc i kupaona i tak dalje, a opet mi gore...[...] I nekak ono, znaš, dosta nam je bitan taj naš brlogić, ono... Jedan privatan prostor di rješavamo sve svoje lijepe i ružne stvari." (Ivan M., 23)

Za želju da naglasak bude na intimi, što dječjoj, što roditeljskoj, kao i jasnom odjeljivanju poslovnih aktivnosti u privatnoj sferi kazivač sam navodi da je oblikovana njegovim djetinjstvom:

"Ja sam cijeli život sa sestrom u sobi. Otišo sam iz sobe sa 21 godinom [...] Al djeca...djeca trebaju imat svoju privatnost, bilo bi idealno kad bi svatko imao svoju sobu. Al opet, dnevni boravak da se druže, i da kad se razljute da mogu otić u sobu... I da, definitivno bih htio da, mislim, da, da djeca imaju svoje sobe, ali ak ih bude više naprosto će morat dijelit sobe i nek se podijele [...] A ovoga...da, ja to nisam imao...Mislim, neće ni oni. Al, bar će bit malo veća. Znaš. Opet, želim dat više nego kaj sam imo. I moji roditelji su nastojali u tome i jesu to stvarno radili, da ja imam više nego što su imali oni...Čuj, jel to uvjetovano, jel to dobro...ja smatram da je to dobro i da...malo je uvjetovano. [...]

Složili smo se oko radne sobe da se posao ne razvlači po cijeloj kući nego da imamo ko moj stari sad...znači, ta radna soba ne bi koristila samo za rad. Nego, tamo se vode računi, svi poslovi, oko kuće, na kući, izvan kuće." (Ivan M., 23)

Iz prethodnog je citata vidljiva refleksija prošlih iskustava u konceptualizaciji budućeg doma, u želji da se djeci osigura nešto veća razina privatnosti, ali i svijesti da je dio repliciranja istih obrazaca određen vlastitim odgojem i prethodnim življenim praksama i iskustvima. Nadalje, može se primijetiti kako je riječ o idealtipskim projekcijama budućnosti kojih su svjesni i kazivač i njegova partnerica.

Slaganje partnera oko pojedinih rješenja u stambenom prostoru te kompromis pri zajedničkom useljavanju u novi prostor više dolaze do izražaja i pokazuju drugačije mehanizme od onih pri useljavanju u partnerov dom. Ovdje se kompromisi zasnivaju na principu jednakosti, odnosno, kako je pokazalo moje istraživanje, oba partnera izražavaju svoje želje i potrebe u isto vrijeme jer se dom stvara od početka, dok pri useljavanju jednog partnera drugome na određen način dom treba dekonstruirati da bi se nanovo konstruirao:

"Oboje nam se sviđa, ne znam jel znaš kaj je *shabby chic* stil...E. *Shabby chic* volimo, volimo onak malo starinski, ona voli moderan dizajn, ja ne volim moderan dizajn, meni katastrofa, em ravne linije, sve nekakve umjetne materijale, ne volim to. Ja sam više ono kauboj *stajl*, znaš, ili onak industrial...muški. [smijeh] A...i dosta dobro uklapamo moj i njen ukus i nekak smo se pogodili u pravilu...Dobro, gle, tu su kompromisi uvijek...ona je morala pristat na moju bačvu isto kak sam ja moral pristat na njenu rozu sofu. Znači imat ćemo neke detalje koji nas vesele." (Ivan M., 23)

U slučaju Ivana i njegove partnerice, kao i u slučajevima ostalih kazivača koji svoj dom stvaraju neolokalno, bilo da im roditelji ili rodbina ustupaju etažu kuće⁴, prepuštaju stan ili omogućuju kupnju, čini se da istovremeno ne dolazi do ostvarenja komponente koju karakterizira odvojeno, samostalno stanovanje – slobodno raspolaganje uz minimum involviranosti okoline, odnosno udaljavanje rodbine (više od ostalih oblika stanovanja), kakvu japanska sociologinja Ritsuko Ozaki smatra karakteristikom odvojenog stanovanja:

„[...] recentniji radovi potvrđuju kako privatno kućanstvo danas ima manje interakcija s lokalnim grupama i rodbinom; iako ljudi još smatraju kontakt s obitelji važnim, udaljenost daje neovisnost individualnom kućanstvu koja se cijeni" (Ozaki 2002:212)

⁴ U ovom se slučaju kazivaču prepušta prazan prostor potkrovlja za adaptaciju, a kazivačici baka ustupa stan – razlika u odnosu na *Ostana* u poznatom jest u življenom iskustvu koje formira odnos prema nekretnini. U ovim slučajevima kazivači nisu odrasli niti živjeli u tim prostorima, stoga ne utječe na njihovu viziju budućeg doma.

Međutim, kod mojih je kazivača u neolokalnom stanovanju prisutna u većoj mjeri uključenost roditelja i rodbine, zbog čega kod njih nerijetko dolazi do osjećaja narušene privatnosti. Involviranost roditelja tako kod mladog para koji uređuje etažu rezultira spoznajom da "istog trena idemo u podstanare ako bude sranja", odnosno da su svjesni kako će ih nedostatak željene privatnosti i samostalnog odlučivanja na etaži roditeljske kuće prisiliti na traženje alternative. Primjerice, riječima kazivačice koja dobiva stan od bake, ali pritom ima osjećaj narušene intime:

"Sad isto me baka zvala, čiji je to, *kao*, stan bio, onak u stilu ja joj velim 'budem ti ja donijela još te neke sitnice', čaše njene i to cijedilo za suđe, 'ne, ne, ne, budem si ja došla *sama* [karikirano] po to', a ja velim 'al ja nisam sad tamo. Ne, ono, na poslu sam. Ne možeš doć...ne želim da mi dolaziš dok mene nema' 'A zakej ti ne bih došla, ja si to uzmem i idem'. A doslovno, to je tri minute njena kuća od moje, ok, nemam ja kaj, ona je meni napravila ustupak i preselila se i sve to...zbog ono...radi mene, al onak...ne želim da sad smatra da mi može dolaziti svako malo. Ono, isto tak 'Joj, zaboravila sam lijek koji je osto u Kosorovoj' i onda, onak, po to, a ja ne znam. To je i starcima radila tak, dok su još bili skupa, da je dolazila tak dok njih nema i kao, nekaj pospremala, onak, poluludo. Ja ne znam. I ne želim da se to meni dogodi. [...] Tam su sad i neke dečkove stvari, dobro, nije da ih ima puno, al zakej bi ona trebala gledat njegove majice il kaj ja znam, gaće, dobro, nije da bi kopala ona sad... [Kak to misliš riješit?] Niš, promijenit bravu. [...] Ha ništa, bar ću na taj način imat kontrolu i 'aha, znam, nitko mi ne može uć u stan'. [...] Jer očito nju to još veže za taj stan i sad izmišlja neke razloge da dolazi." (Paula, 23)

U ovom se slučaju javlja strepnja od mogućeg ponavljanja praksi za koje zna iz iskustava njezinih roditelja, što namjerava raz riješiti promjenom brave, odnosno uspostavom kontrole nad neželjenim i nenajavljenim dolascima.

Neolokalno stanovanje odlikuje stvaranje doma u prostoru koji je prethodno nepoznat stanaru, ili nema neposredno življeno iskustvo u njemu. Novi prostor tada funkcionira kao *tabula rasa* u smislu da u njega nisu utkana sjećanja, već se u njemu od početka stvara novi dom. No, kako pokazuju izneseni primjeri, sjećanja na dotadašnji dom se svejedno upisuju u novi stambeni prostor, budući da i tada dolazi do odjeka prethodnih stambenih iskustava.

2.3. Najam

Iznajmljivanje stana ili kuće dijeli određene mehanizme s ostalim lokacijama stvaranja doma – projekcija stanarevih želja i preferencija pod utjecajem je financijske situacije i navika iz roditeljskog doma. Međutim, za razliku od kupnje, nasljeđivanja, izgradnje ili adaptacije nekretnine koje se nerijetko smatra konačnim ili barem dugoročnim rješenjem, u najmu je implicirana privremenost koja utječe na brzinu donošenja odluke o najmu i veću razinu tolerancije na negativne aspekte stana i okoline:

"Mislim, sigurno mogu nać za...ne znam ono, nešto više para puno veće i ne znam, komfornije, u Dupcu. Znaš ono. Kaj se meni ne isplati nikak. Znaš onak, meni ne treba komfor ne znam kakav, nego mi treba da mi je sve nekak na ono...dohvat." (Darko, 37)

Tijekom istraživanja primjetila sam kako percepciji najma kao privremenog rješenja naspram kupnje, gradnje ili preuzimanja koje se vide kao stalna rješenja pridonosi i mišljenje da je "kultura najma" na našim prostorima, za razliku od, primjerice, zapadnoeuropskih zemalja, ne samo nedovoljno uređena u pravnom smislu⁵, već i društveno okarakterizirana kao najnepovoljniji oblik stanovanja. Najam je često poistovjećen sa slučajem nužde, a ne svjesnim i željenim odabirom. Jedan kazivač je izrazio mišljenje kako je odnos prema najmu uvjetovan kulturom – "valjda mi nemamo tu neku naviku rentat ko Ameri, njima je normalno to" (Marko, 25). Međutim, i inozemni istraživači upućuju na to da se i u drugim sredinama najmu pripisuju iste negativne konotacije:

"Česta tema u raspravama o vlasništvu doma je bila sigurnost i stabilnost koju ono pruža [...] S druge strane, na iznajmljivanje se često gledalo kao na mnogo riskantnije, s ranjivim stanarima podložnim prohtjevima vlasnika, deložaciji i stalnom strahu" (Dupuis i Thorns 1998:31)

Nadalje, najam je negativno konotiran i naracijama o "bacanju novca" – "na primjer, često se smatra kako je plaćanje najamnine 'bacanje novca u vjetar', dok se vlasništvo doma smatra dobrom investicijom" (ibid. 32). Ovakve sam stavove i tvrdnje zabilježila i među svojim kazivačima koji pritom ipak dodaju kako ili nemaju drugog izbora ili kako "ne bacaju lovu, nego kupuju slobodu" (Sanda, 29). Upravo ta potreba za slobodom i promjenom je, uz svijest o privremenosti najma, u nekim primjerima dovela do impulzivnih selidbi, na koje su se kazivači odlučili kao otklon od prethodnog stambenog rješenja:

"Ona je izrazito ekstrovertna, a ja izrazito nisam. I onda ti je ona znala, a onak...još je imala neku...post hipi šemu, i vani je studirala i tak dalje tak da ti ona voli dost tak skupit ekipu, znaš, te

⁵ Time bi i stanar i stanodavac dobili adekvatnu zaštitu.

nekakve putnike nenamjernike koji ti se onak onda maltene usele. [...] I onda sam ti jedno vrijeme, živjeli u stanu ona, ja i dvoje cirkusanata. Opće ne znam otkud su bili, frajer jedan iz Njemačke, a žena je bila neka mala koja je svirala neku harmoniku, pjevala gusarske pjesme, ono. Znaš. I, pazi, oni su ti tam došli i ok brate, prespavaš, jedanput, dvaput, triput al...oni su ti živjeli tam s nama mjesec dana. [kak si ti to podnio obzirom na introvertnost?] Loše. Loše. To...nemaš taj svoj komfor više ni trunke. Znaš ono. Jer jebiga, oni spavaju, ili znaš ono, pa im dođe još neki frend tam, ne znam kaj, ono...i ne da mi se to. A opet, em nije to moj stan... [...] Nije meni bilo loše, al sam se onak zapravo...al mi je došlo onak... ne da mi se slijedeću godinu opet probudit tu u tom stanu, kolko god je kul, al jednostavno...ne da mi se to više. Ono, hoću otić dalje. E al s tim parama koje imam, koje dođu kak dođu, ovo mi je bilo idealno i otišo sam živjet solo. Svjesno sam onak, izabro – ok, tu sam blizu, lova je ok, znaš ono." (Darko, 37)

Darko je nakon petnaest godina života u najmu s cimerima, djevojkama i prijateljima odlučio po prvi put živjeti sam, ponukan dugotrajnim osjećajem narušene intime i nedostatka privatnosti, iako je u svojim prethodnim stambenim praksama preferirao neki oblik suživota. Međutim, upravo dugotrajna izloženost narušenosti jednog od dominantnih aspekata stanovanja, privatnosti, kod njega je rezultirala odlukom koja je odudarala od njegovog dotadašnjeg iskustva.

"Znaš ono...nije mi to uopće bitno. Bitno mi je da je ta međuljudska razina dobra. A sve ostalo se, znaš, onak nekak, po meni se možeš snaći. Jel ono, živjel sam i u supermodernom stanu, ogromnom, turbo, jebeno, ovo – ono, i u rupama, al zapravo ti je sve...Znaš ono, sve se da složiti i oko svega, znaš, na sve se ti navikneš. Kak da velim...i ono, s čim imaš, s tim klimaš, jebiga, znaš onak. Nemaš tu...tu onak nemam sudoper. I jebiga, suđe moram prat, znaš ono, lavabo ili kada. Sad, to ti je ono, jebote. Ali se navikneš, kak da velim. Nije to ono, i znaš da to neće bit zauvijek i kaj sad, neću tam ono...ostarit, ne? Jebe mi se." (Darko, 37)

Impulzivnost odluke o selidbi, s druge strane, zajedno s percepcijom najma kao privremenog, nestabilnog rješenja ili prilagodba unajmljenog stambenog rješenja iznosu koji se smatra prihvatljivim rezultira većim kompromisima, odnosno manjom kritičnosti spram loših strana prostora i posljedično, fleksibilnijim odnosom prema prostoru. Primjerice, Sanda je nakon svađe s majkom, *opčinjena* mogućnošću osamostaljenja iz roditeljskog doma, impulzivno pristala unajmiti stan unatoč velikim nedostacima koje je kasnije počela otkrivati:

"Niš, otišla sam pogledat i ono, gle, tolko si opčinjen da bilo di odeš da ne gledaš sve ostale stvari – da je stan na zapadu, da ti je vlak pedeset metara od prozora od zgrade, da je sve puno luđaka i debila, da je cijeli kvart ono, uopće ne znam, *no comment* na cijeli taj dio. Tak da eto, kao ono reko uzet ću ga." (Sanda, 29)

Nesigurnost koja se često pripisuje praksi najma kod mojih je kazivača bila umanjena kada im je stanodavac bio poznanik, no i bez toga se korektan odnos smatra preduvjetom stambenoj sigurnosti:

"Sve ok, nit vidjet, nit čut, nit ono apsolutno ništ. Imala je jedino ono, *surprise* dana kad me nazove: 'e ja sam tu, mogu doć gore?' Ono, naravno, ok jer, mislim, mi smo si ok ovak jer se znamo od prije pa ono. Nikad ona nije ni pitala ono 'jel plaćaš račune'. Dal, bilo šta, nikad ništa, stvarno, nit ono neka kontrola i to. Tak da nikad. A ovo je u biti bilo to nenajavljeno... Kad je znala doć... tipa u 5 popodne je došla kod mene da se napijemo." (Sanda, 29)

Oboje su preko poznanika i tražili stanove, osim u slučaju Darkovog osamostaljenja, koji je sadašnji stan pronašao u oglasniku. Zbog prethodnih loših iskustava ti su stanodavci prvotno bili nešto oprezniji s novim stanarom:

"Gle, stanodavci, mimo sad ovih koji su mi bili frendovi, di je sve vrlo onak...da se dogovorit. [...] Zapravo nemam nikakvih problema a ovi su prvi bili, ti u Martičevoj, dosta oprezni zbog prijašnjih, ali smo si zapravo bili ok. [Kaj je bilo sa prijašnjim?] Bile su mama i kći, nabile režije i klisnule. Ljudi [stanodavci] su ti bili dosta...simpa al onak, priprosti. Znaš onak. Jako dobroćudni, dragi zapravo ali...onak...malo i naivni i malo i znaš... Pa je trebalo vremena da se sve ono... sa svim tim režijama da bude sve pic-pic jer su se strašno bojali toga. Al znaš onak, prođe godina dana i sve ok, znaš, nije bed." (Darko, 37)

Poštenim i korektnim odnosom stanodavca i stanara, po riječima mojih kazivača, se smatra briga o prostoru i redovito plaćanje režija od strane stanara, a od strane stanodavca distanciranost te briga za namještaj, aparate i pokućstvo koje daju na korištenje u vidu pravovremenih popravaka:

Darko, 37: "I to onak, po ljeti, pa znaš ono, fino se dogovorimo, 'aha, kad Vas nema? Aha, ta dva tjedna budemo to, to i to'. Znaš ono. Ak kaj kihne, a kihnula nam je bila već mašina... isti dan, znaš ono, dolazi gazda, ova s njim, kao, znaš ono, žena njegova, kao 'nije frka, ako vam treba kaj oprat', znaš ono. Ona će uzet pa će kod sebe, doći će majstor ili će kupit. Jer onak...dok rentaš, u krajnjoj liniji, i dižeš pare na niš, ne, onda nekak je i u redu da...da stalno nekaj ulažeš u to. Ne moraš ti sad, nije...ne moraš ti stalno kupovat neki novi krevet, al svaki put imaš nekaj za poboljšat"

Paula, 23: "Ak se ja mogu ubaciti, baš me živciraju ti njegovi [smijeh] ovoga, [sadašnji] stanodavci. Onak, baš totalna nebriga. Onak, ne znam, rešo mu je krepao...

Darko, 37: "Rešo, da...on"

Paula, 23: "I kao 'dobro, dobro, nabavit ćemo...' i da mu ja nisam nabavila...Mislim, ja sam mu posudila svoj rešo, nekakvi sam našla u garaži. Da nisam našla taj rešo, on do dana danas ne bi imao na čem kuhat kavu."

Darko, 37: "Pa mislim, donesli bi al znaš ono..."

Paula, 23: "Ma kurac bi donesli..."

Darko, 37: "Isto ono...kihnul mi je radijator. I sad, sve imam na struju. Ono, to je garsonijera, niti dvajst kvadrata nema. I sad, kihne mi radijator, znači jedini. Jedina grijalica usred zime. I sad šema dok oni si dođu po to, pa znaš ono, da se popraviti, ne da se popraviti, normalno, godina proizvodnje onak '81. [...] Znaš ono...i na kraju kupe, al ti prođe par dana dok ti je vani onak jebiga. Nije neka fora."

Unatoč odnosu stanodavca i kazivača koji u ostatku naracije biva okarakteriziran kao povoljan, iz prethodnog je kazivanja vidljivo i odstupanje od tog pravila. Kazivač nevoljko priča o negativnim iskustvima, vidjevši to kao ogovaranje stanodavca s kojim je inače imao korektan odnos, no njegova partnerica ustrajava u iznošenju negativne slike te izražava skepsu o stanodavčevoj spremnosti da na vrijeme sanira problem.

U drugom slučaju kazivačica sama pri useljenju odlučuje kupiti novi kauč jer je postojeći bio u lošem stanju. Taj kauč pri selidbi u drugi stan, godinu dana poslije, ostavlja budućoj stanarki na privremeno korištenje, dok stanodavka ne kupi drugi:

"Da jer je kauč od [stanodavke] bio bog te ubio, al baš bog te ubio... Grbav, škripi i ono, nema spavanja. [...] Onda kad sam se iseljavala van sam ostavila [stanodavki] taj kauč dok ne kupi drugi i onda ti je dolazila neka žena na dva tjedna. Najveća greška jerbo je žena imala mačku i taj kauč je poslije te mačke izgledao...baš je bio gadan. Ko da je neko silovo mačku na njemu, evo tak je izgledao. Plus kaj su to furali na HAK-ovom onom otvorenom za šlepanje vozilu tak da je plus ulje bilo po njemu [...] Znaš ono kauč je bio ko da te neko zajebava, 'evo ti nazad, fala kaj si mi ostavio'. " (Sanda, 29)

Taj je čin altruizma naknadno zažaljen, jer unatoč prijašnjem dobrom odnosu sa stanodavcem i prijateljstvu, za nastali problem stanodavka ne preuzima odgovornost.

Zaključno, kazivači najam vide kao privremeno rješenje koje ih trenutno zadovoljava, i uviđaju kako im je to iskustvo pomoglo mentalno kalibrirati obrise njihovog budućeg doma. Zahvaljujući tom iskustvu promijenili su im se kriteriji o nužnim aspektima prostora:

"Treba misliti da je stan orijentiran. Zapad više u životu *no way*. Ja bi najrađe da u tom stanu mogu svako malo bit, doć po zimi i po ljeti da vidim vrućinu, da čujem susjede i ne znam šta jer ovo Trnsko mi je bila takva škola da..." (Sanda, 29)

Nestalnost najma u dugogodišnjem iskustvu kazivača rezultirala je svojevrsnom filozofijom, odnosno, njegovim riječima, "skepsom od vječnosti" (bojazni da je zapravo nemoguće postići sigurnost i stabilnost kojoj teži):

"Meni je svako preseljenje zapravo bilo kao novi početak skroz, znaš onak. Načelno sam jako inertan i onda onak ja sam u tom stanu mogel ostat maltene znaš onak zauvijek...znaš onak...s tom istom cimericom i ona bi isto mogla s menom ostat zauvijek, znaš ono, ali i ne bi nam bilo loše, al ne bi nam bilo ni dobro.[...] Da, to mi je onak kao novi početak i ne novo poglavlje nego brate nova knjiga! Znaš ono i volim nove početke. To je onak ok, završili smo ovu cijelu šemu i sad idemo sve isponova od nule, znaš ono baš od nule. Znači onak sve kaj je bilo ne vrijedi, kad imaš ti to iskustvo i sve al jednostavno ono kraj, spališ most, ideš dalje." (Darko, 37)

Međutim, oboje kazivača čija sam razmišljanja u ovom poglavlju izlagala dugoročno teže i očekuju stabilnije rješenje, konačnost koju donosi vlastiti prostor. Govoreći o useljavanju s partnericom u grupnom razgovoru u kojem je i ona sudjelovala, kazivač je naknadno ublažio gornju izjavu:

"Ono kaj sam vam htio reć je zapravo, meni nije problem kaj se tiče love uložiti u stan ko da će bit zauvijek, a da ne bude. Uopće me to ne zanima s te strane, znaš... neka bude kolko košta, košta sve da bude u tom momentu tak, da onda za pet godina nekaj sasvim deseto, znaš ono, to nemreš znat. Možda bude, možda ne bude, možda takva bude situacija da ćeš tu imat peteročlanu familiju, a možda neće, možda ćeš imat ne znam ono vilu na Medveščaku. Jebiga, al onak ponašaš se ko da će bit zauvijek, znaš ono, i samim time tak ulažeš, tak kreiraš, ali ak ne bude nije tolka drama, nije tolka tragedija. Znaš ono, dok je trajalo bilo je genijalno, znaš ono, otprilike." (Darko, 37)

Kao što je vidljivo iz ovih primjera, najam se ne smatra trajnim rješenjem, čak niti od strane kazivača koji su više godina proveli u unajmljenom stanu. Moji kazivači ističu kako je to iskustvo doprinijelo njihovom razumijevanju problematike doma i kristalizaciji njihovih vlastitih osjećaja i želja koje žele izraziti u *svom* prostoru. Najam im je služio kao mogućnost, iako ograničena, za ostvarenje ideala svoje samostalnosti i slobode, ako već nije u potpunosti ispunio njihov ideal doma.

2.4. Useljavanje partneru

Useljavanje partneru je oblik osamostaljivanja koji može, što se lokacije tiče, biti ostvaren u bilo kojem prethodno analiziranom rješenju (ostanak u poznatom, neolokalna zajednica ili najam) te su u njima i navedeni slučajevi suživota. Međutim, kao što je vidljivo iz analize, useljavanje partneru ima sebi svojstvene specifičnosti. Primjerice, za razliku od preuzimanja roditeljskog doma, useljavanja u partnerov neolokalni stan ili unajmljeni prostor, gdje stanari grade svoj vlastiti dom, ovdje se odvijaju nešto drukčiji procesi. Jedan je stanar već izgradio svoj dom, koji će se promijeniti useljavanjem drugog partnera, ali on nije u istoj poziciji kao partner koji treba useliti. Partner koji useljava dolazi u prostor već ispunjen značenjem, iz čega proizlaze ograničene mogućnosti prilagodbe i uspostave kontrole nad prostorom. Kako ističu moji sugovornici, za koegzistenciju s partnerom nužno je promijeniti ni previše, ni premalo – stanar "starosjedilac" mora ustupiti dovoljno kontrole nad prostorom "doseljeniku", da ne izgubi vlastiti osjećaj doma, ali istovremeno otvori prostor za dijalog, za novo stvaranje doma. Pritom na vidjelo izlazi hijerarhija subjektivnih želja i potreba pojedinaca. Ona se prepoznaje i uspostavlja u vremenu prije odluke o selidbi, kada obje strane na ovaj ili onaj način verbaliziraju svoje preference, *conditio sine qua non*⁶ te se uspostavlja svojevrsan presjek prioriteta obaju partnera, kao i presjek prioriteta za adaptaciju koje zahtijeva sam prostor, a koja će se potom zajedničkim (financijskim i fizičkim⁷) snagama obaviti. To ustupanje prostora, ili prepuštanje kontrole, ne implicira neki nužni imaginaran postotak, udio u prostoru, već hijerarhiju subjektivnih želja i potreba svakog pojedinog stanara. Do kompromisa ovdje dolazi prepuštanjem manje bitnih aspekata stanovanja nauštrb onih više bitnih za drugog stanara i obratno:

"I onda sam ti ja prije mjesec dana rekla ma znate šta, ako je ovo već prostor u kojem ćemo mi bit onda daj da ja nešto u tome čak i napravim. I ja sam ti krenula od prostora koji ja koristim najviše, od kuhine [...] naravno ja sad dok uđem u kužinu to meni je drugi filing jer ja sam preokrenula skoro, mislim ne vidiš na vani da je to drukčije, ali, ali onda po ormarima, bez mene nemreš se snać, ovaj, dodala cviće, prominila raspored. Meni ti je jako smetalo na primjer ako je na pultovima... ako ima nečega." (Tea G., 24)

⁶ Čest je takav imperativ bio radni kutak za oba partnera.

⁷ Bilo bi zanimljivo u nekom kasnijem istraživanju dodatno promotriti važnost koja se pridodaje financijskom aspektu stvaranja doma nasuprot one zajedničkog fizičkog rada u tom prostoru poput zajedničkih aktivnosti: slaganja namještaja, bojanja zidova itd., pri čemu se može dobiti uvid u to na koji način te aktivnosti dovode do upisivanja dodatnih značenja u taj prostor.

Kazivačica u prijašnjem citatu iskazuje važnost kontrole nad određenim dijelom stana, u ovom slučaju nad kuhinjom koja je, dogovorno s partnerom, njena domena. Upravo je kontrola nad tim prostorom doprinijela njenom osjećaju udomaćenosti.

S druge strane, ustupanje prostora pritom se može i pomalo oteti kontroli, kao u slučaju kazivača koji je prepustio djevojci dio ormara, ali ona je s vremenom počela tražiti sve više prostora, što je on shvatio kao gubitak kontrole nad svojim prostorom:

"Da, u svakom slučaju, baš je bio primjer situacija, ja sam trebao napraviti mjesta negdje za njene stvari. I dva tjedna su joj neke stvari stajale u koferu. Zato jer naprosto sam ja iz svojih ormara morao to zgurati i izgurati negdje, meni to nije bilo problem jer ja mogu doslovno s tri majice, i jesam ja to zgural, al njoj nikad nije bilo dost prostora, dok meni to nije...'čekaj jebote, od svih polica ja sam na dvije, ti imaš sve ostale'. " (Ivan M., 23)

Neki su kazivači mišljenja da je neodrživo u stanu održati hijerarhiju binarnih želja i secirati prostor po zonama, što je dovelo do promišljanja stanovanja s partnerom općenito. Jednoj je kazivačici tako nezamislivo uspostavljati zasebne zone u zajedničkom prostoru u kojima bi jedna strana imala apsolutnu kontrolu. Taj zajednički prostor vidi kao rezultat zajedničkih napora i unutarnje dinamike para:

"Poanta je da radite to skupa, da se sviđa svakom svaki dio stana jer je to poanta života skupa. A i ne znam, da se i jedno i drugo osjećamo... a ne da tipa ima svoju sobu koja je meni ono Isuse Bože jebote katastrofa, a ja svoju i ne diraj. Meni je to uopće niti ljubav ni ništa, to je neko zatucano, ne, ne znam, nemam riječi." (Sanda, 29)

Druga kazivačica na tragu je sličnih razmišljanja – ona zajednički prostor vidi kao rezultat uzajamnih napora da se pronađe kompromis koji bi zadovoljio obje strane:

"Još je ljepša stvar kad nađeš neki kompromis, kad tak razmisliš o njemu i šta on hoće i onda nađeš nešto što se vama oboje dopada, onda još vam je ljepša ta stvar.[...] Pa uvijek ti je to, velim, najsladji dio ono, nać nešto i to istraživat pa kak možeš okrenut, kak možeš namjestit, kak još više prostora oslobodit, tak nešto. Puno više u biti razmišljaš o tome i puno više su te neke zamisli nego što ti nešto konkretno napraviš, al baš zato što je to najljepši dio toga. Čak i da napraviš neki prostor koji ti se dopada opet će ti bit onak slatko, nemam para za to zamijenit, al ono, idemo pričat kad bi, što bi mogli promijenit. [Dal za tebe onda može postojat prostor doma bez nekog?] Meni je sad [s partnerom], apsolutno mi je, ono za solo mi je... To bi bilo ko one moje *old school* ideje. Ogroman prostor sa dolje parketom i ono madrac na podu i jedan televizor i ništa više. Jedna rajngla u kuhinji, nož i vilica i apsolutno ništa drugo. Mislim da u Ikeu ne bi nogom kročila. Kaj bi me zanimo namještaj? Ili, ne znam, bilo šta na tu temu. [Znači taj prostor ti onda ne bi bio važan?] Da, ne bi bilo to to." (Kristina, 28)

Ista kazivačica motivaciju za razrađivanje oblikovanje prostora pronalazi u suživotu. Oblikovanje doma bi u slučaju samostalnog života za nju poprimilo posve drugačije mehanizme – estetska komponenta bila bi joj irelevantna i naglasak bi stavila poglavito na asketsko ispunjenje kriterija funkcionalnosti i udobnosti prostora.

Razmišljanje o suživotu može kolidirati s osamostaljivanjem jednog od partnera – no sam čin se odgađa iz niza razloga – čeka se zaposlenje drugog partnera ili stabilnija financijska situacija općenito; postoji strah od narušavanja odnosa među partnerima ili s obitelji; želja za samostalnim životom kao oblikom samoispunjenja koji prethodi suživotu. Međutim, ta svijest o skorom suživotu na stanara koji se osamostaljuje djeluje na način da već u procesu stvaranja svog doma promišlja o vlastitim, ali i partnerovim željama i potrebama, te shodno (ili unatoč) tome intervenira u prostor. U slijedećim primjerima opisujem useljavanje partneru iz druge perspektive, one u kojima se kazivačice osamostaljuju, no razmišljaju o suživotu s partnerima u svojem prostoru. Tea je tako svjesna da će se useljavanjem u prostor u kojemu je ona prethodno živjela partner više prilagoditi njoj nego ona njemu, ali shvaća kako će i njena svakodnevica i već stečena rutina biti promijenjena:

"Problem je to kaj Kruno ulazi u moj prostor jer sam ja navikla živjeti u tom prostoru na svoj način. Zapravo, ne znam...ne bu me... bu i meni problem. On se bu trebal meni prilagoditi al opet... bum se i ja jer bu netko novi u tom mojem. Al baš to, te banalne stvari, jer...tu je nekad bilo moje nekaj, sad je njegovo nekaj. Al opet, kuća je dovoljno velika da sve to funkcionira najnormalnije. Ne znam kome bu veći problem." (Tea K., 24)

Ista kazivačica ukazuje na to da će partnerovo udomaćivanje u njezinom domu kolidirati s nekim značajnijim trenutkom u njihovim životima, poput rođenja djece, dakle ukazuje na to da je njegov odnos prema prostoru uvjetovan njegovim statusom u obitelji:

"Al ja znam njega, on za tu kuću ne bu rekel 'ovo ide sim, ovo ide sim', bar ne sad na početku. Druga je stvar dok bumo imali decu, dok bu rekel 'e daj, sim bumo stavili kinderbet'. Sad mislim da to ne bu takav problem. Mislim, ne da ne bu problem, nego da on sebe ne bu tolko stavljao u tu kuću. Na kraju krajeva, on bu dolazil u kuću mene i mog tate. Nije da sad on i ja idemo sami negdi, nego dolazi k nama." (Tea K., 24)

Druga kazivačica dopušta udomaćivanje partnera u svom stanu, no njegovo aktivno stvaranje doma uvjetuje ulaskom u bračnu zajednicu, čime imetak jednog partnera postaje zajednička svojina. Smatra da dok se to ne dogodi, njihove vizije ne trebaju biti ujedinjene, odnosno da ne postoji potreba za kompromisom ni dijalogom:

"[Dobro, al jel to onda...jel bi taj stan bio tvoj stan il bi bio vaš stan?] Pa, dokle god glasi na mene je moj...dokle god on se ne...oženimo, vjenčamo, kaj već je moj stan. I ja to nikad neću...reći ću ja, naš stan, idem u naš stan, al znači da je to moj. Ja nikad neću, ono, mislim, i on isto je svjestan toga da je to moj stan. [Kak onda da njemu od stana da postane dom? To ak si ti urediš stan skroz po svom guštu?] Ne znam, eventualno...mislim, znam po tome, on ne može ništa... Mislim, to sad glupo zvuči da on ne može ništa doprinijeti u taj stan, može, može si kupit kaj hoće i to. Al mislim da on nema te potrebe, takva je nekakva osoba. Da je njemu dobro di ga staviš, tam mu je dobro. Doslovno. Da ne bu on meni sad reko, 'gle, meni se ne sviđa ta vitrina, kakva je to vitrina, ja bih drugačiju', 'dobro, kupi si ju' [smijeh] [...] al kaj... ja ću uredit po svojoj mjeri, po svom guštu stan. I isto tak, ak hoću tirkizne pločice, on to mora prihvatit...ono, kaj me briga kaj se tebi ne sviđaju, ja sam uređivala stan za *sebe*, a nisam uređivala stan za *nas* [naglašeno]. Ono, neću uređivat misleći i vodeći računa 'joj, možda se to njemu neće svidjeti' jer on s tim nema veze. Ako hoće nekaj kaj mu se sviđa, ok, bumo u zajednički stan pa ćemo se nekak... neki kompromis napraviti. Ti kuhinju koja se tebi sviđa, ja kupaonu koja se meni." (Paula, 23)

U gornjim primjerima useljavanje partnera se iščekuje, ali i svjesno odgađa. U prvom je slučaju riječ o očekivanju stabilnog posla koji će paru omogućiti financijsku stabilnost i samostalnost, dok u drugom kazivačica izražava želju za samostalnim životom u trajanju od "bar godine dana", što smatra izrazito važnim za formativan razvoj nakon života u roditeljskom domu:

"Moj plan je da počnemo živjeti kad to ja odlučim, kad budem spremna na to...jer nije da nisam spremna, nego kad...kad pređem tu fazu samostalnog življenja. Da mi sad počnemo živjet skupa, ja sam uvjerena da bi to funkcioniralo. On je prilagodljiv...[smijeh] meni i to sve, ono, dosta kompromisa on u toj našoj vezi radi al...funkcioniralo bi to al uvijek bih se ja osjećala zakinto za taj jedan period života. Jedan period kojeg je i on imao, sad isto živi solo, onak, kolko on, tolko i ja. Jednake kriterije nekakve želim. [...] Da on ode doma a ne da mi, ono, dosađuje, ono...hoću, budući da onak imam 23 godine a još nisam ono okusila taj samostalni život, onda hoću to. I hoću da on to poštuje, kolko god meni trebalo ono, do te varijante useljenja." (Paula, 23)

Treća kazivačica koja odgađa suživot s partnerom isto ne shvaća kao konačan korak koji će nužno voditi u brak, kao u prethodna dva slučaja koja uključuju i promišljanje o činu koji će njihove partnere učiniti punopravnim članovima zajednice. No istovremeno osjeća, kako sama kaže, strah od suživota:

"Em mislim da nikad neću bit onak...ok, sad zapravo lagano napreduje nego ću samo odjednom 'ok, sad moramo nać stan', ne. A da, toga me zapravo dosta strah...Ne doživljavam to kao...mi bi rentali neki stan, ne bi bio naš ili nekaj takvo. Imam dojam da iz tog stana mogu izać u bilo koji drugi stan il tak nekaj u tom smislu. Al da, slažem se da si to dobro uočila. Taj strah od... suživota s nekim." (Janja, 24)

Odgadanje, pa i skepsa ili strah od suživota može proizlaziti od bojazni od narušavanja rutine, odnosno nestanka vremena ili prostora za sebe:

"Jer mislim da ćemo se moć dogovoriti. Da ću ja njemu moć reć 'ok, gle, ja sad stvarno moram bit sama' i uzet ću bicikl, role, i otić ću na dva, tri sata, otići ću na Bundek, ili ću svaku subotu ujutro otić sama na Sljeme ili nekađ takvoga. I mislim da bi on to shvatio i da bi to funkcioniralo. Mi imamo, također, od početka taj nekakav odnos da je on znao sve moje prijatelje i ja znam sve njegove, al kad, na primjer, ne znam, bude nekađ, ja sam sad recimo došla sama kaj je meni bilo normalno da ne dovođim i njega, naša društva se nisu nekak automatski spojila. I tu smo isto nekak zadržali to...svaki svoje. I zato isto mislim da će to bit ok. Da mu ja kađem da trebam taj neki svoj dio prostora. Sad, koliko će to bit ono, prostorno, u stanu, fakat bih voljela da imamo mogućnosti imat stan u kojem može bit bar ono, dnevna soba odvojena od spavaće, pa ako on želi navečer, na primjer, još radit, gledat nekađ il nekađ takvoga, da ja mogu otić u drugu sobu nekađ čitat ili obrnuto." (Janja, 24)

Nadalje, na odgađanje ili propitivanje suživota može utjecati strah od remećenja odnosa s partnerom, ali i odnosa s partnerovim roditeljima. Na to ukazuje dvoje kazivača koji sa svojim partnerima žive u zajedničkom kućanstvu s roditeljima. U prvom primjeru roditelji prema partnerici svojeg sina od useljenja pokazuju vidljivi animozitet:

"I oni nisu znali...tata da, obzirom da cijeli život radi s mladima, al mama definitivno nije bila spremna na to i trebalo joj je dugo, dugo vremena da to prihvati i da... i dan danas zna imati ispade. Šta su to bili, od onog majčinskog ispada, 'njen mili sinčić i sad je on s nekom drugom i mama nema pažnju' a...drugo je stvar ono odnos mama i cura, jel. To je uvijek, mislim da to imamo viceva tonu [...] tih prvih par mjeseci...ona se selila tri, četiri puta valjda, to jest nije se nikad odselila, samo je izvukla kofer i revoltirano sjela na njega i rekla 'ja idem'. Onda sam ja reko 'daj nemoj, daj da vidimo u čem je problem' i tak dalje. Bio bih ja i ona [mama] krivi, i svakak..." (Ivan M., 23)

U drugom slučaju je partner kazivačice predvidio problem koji bi mogao nastati useljenjem na kat zajedničke kuće, pogotovo između svoje majke i partnerice, što se na kraju i obistinilo:

"Pa kad je prvi razgovor s njim počeo, onda on nije htija. Jer on je isto ko moja mater mislio da će se dogodit ovo što se dogodilo i on je uvijek govorio: 'ti ako hoćeš da ja i ti imamo mira mi se moramo posvađat s njima'. Samo meni nikad nije bilo jasno zašto bi se ja morala posvađat s nekim da imam svoj mir, al evo sad mi je jasno [smijeh] [...] A njemu ti je najviše bilo kako ćemo se mi slagat, znaš, kak će to izgledat kad budemo cijeli dan skupa. [...] Al ok je bilo, nije bilo nikakvih prepucavanja, nikakvih problema [...] Više smo se svađali zbog njih [njegovih roditelja] nego zbog nas samih. Dan danas se mi više svađamo zbog nje [njegove mame] nego zbog nas samih." (Tea G, 24)

Zaključno, useljavanje s partnerom uključuje još neke specifične karakteristike. Prva je da su reakcije okoline u istraživanim slučajevima, pa i u autoričinom, poistovjećivani s

očekivanjem skorašnjeg ulaska u brak, pa i impliciranjem moguće prešućene trudnoće od strane roditelja i rodbine, ali i vršnjaka.

S druge strane, osamostaljivanje jednog partnera šira zajednica (u ovom slučaju roditelji drugog partnera) izjednačava sa zajedničkim suživotom i spremno pruža pomoć. Paula tu pomoć odbija kako bi izbjegla situaciju prepoznatu kao potencijalni ultimatum kojim partnerovi roditelji žele nametnuti njoj trenutno neželjeni zajednički suživot:

"A to...ne znam, stvarno, ne bih da ispada da ja nisam sigurna u tu našu vezu i ljubav, ono, nije u tom stvar. Neg isto onak...ne znam...mislim da nekak ne bi trebao mi kupit već mašinu, on se to je ponudio da bu mi to on nekakvu sušilicu, boktepitaj kaj, neću! Zato kaj to...mislim da bi onda...ne u tom stilu da ak mi prekinemo kaj bu onda, nego u stilu da njegovi starci to ne bi krivo shvatili. Kao 'evo, mi smo sad već mašinu, sad...', mislim, to su isto stariji ljudi, možda oni isto očekuju da se sad on oženi brzo, dobi djecu, valjda očekuju da će on isto imat djecu jednog dana i ne želim da...da to bude neko požurivanje – 'evo, mi smo sad uložili nešto u tvoj stan, pa ajde, kad će...'. Ne bi to oni mene pitali, ne bi oni navaljivali, ne bi ni on al... Ja bih se tak osjećala, ko dužna, ko da moram bit sad dobra Samaritanka pa ga moram... Isto me baka sad pita 'pa kad buš'... Čak ga je i upoznala kad smo došli čistit, ona je isto navratila pa ga je upoznala i 'kad dođe, pa...', to nije rekla pred njim, to je meni rekla, 'pa daj... bilo bi ti bolje, on plaća tu stanarinu, pa bolje bi ti bilo da ne plaća'. Onak, ne, mi smo se dogovorili nešto drugačije, naš plan je drugačiji, i moj osobno, i ja ću se svog plana držati. Mislim, ja ne znam kaj bi se trebalo dogoditi da ja velim za dva mjeseca 'e čuj, ajd ti meni ipak dođi sad'. Ne znam, ne...baš ne vidim...ne vidim koji bi to bio razlog. Da meni to puhne u glavu 'joj, pa bolje da odmah počnemo živjet skupa'. [...] Baš, jedino znači ulaganje u taj moj stan, jer baš...Ono, nisam sigurna u to baš zbog tih njegovih staraca. Stvarno nisu taj tip i mislim da... Možda ja to i krivo vidim i osjećam, kao, kak bu sad to, al...ne vjerujem da bi možda tak i razmišljali, ali da se ne dopeljam u tu situaciju da me sad...da dođem u Koprivnicu jer...ne znam, na ljeto u vikendicu i 'joj, kad ćete počet živjet skupa' – 'kaj vas briga, nije vaša stvar! Ono, to kaj ste u teoriji kupili već mašinu ne znači da vaš sin [smijeh] može doć živjet sa mnom...kod mene, isti čas." (Paula, 23)

Na kraju, za moje kazivače suživot s partnerom, neovisno o tome radi li se o selidbi u novi stan ili o najmu, implicira stvaranje zajedničke vizije doma koja je odraz onih pojedinačnih. Međutim, u slučaju useljavanja u partnerov dom riječ je domu koji je za jednu stranu već stvoren, a po drugoj ga treba kalibrirati.

3. POSTUPCI STVARANJA DOMA

Kao što navodi Valentina Gulin Zrnić, "suvremena je antropološka pretpostavka [...] da ljudi *transformiraju prostor* (materijalni, izgrađen, fizički, zadani) *u mjesta* (simbolička, identitetna) te tako lokaliteti postaju značenjski konstruirani kroz društvenu praksu i emotivnu vezanost" (Gulin Zrnić 2009:28). Smatram kako upravo ta *transformacija prostora* može predstavljati oblik *obreda prijelaza* kakvim ga ustanovljuju Arnold van Gennep i Victor Turner. U mom istraživanju u periodu od osvještavanja selidbe (pri čemu podrazumijevam trenutak spoznaje o definitivnoj odluci) do osjećaja stvorenog doma, ili, preciznije rečeno, osjećaja udomaćenosti, stanari, čineći određene postupke, pa i svojevrsne ritualne radnje, prolaze niz spoznaja i stanja.

Postupci stvaranja doma liminalna su faza između starog i novog doma – starog, koji se definitivno ostavlja iza sebe i koji je završena priča i novog kojeg tek treba stvoriti. Konkretna radnja koje slijede materijalizacija su naših snova, želja, ali i strahova i kompromisa, te iznenađenja po putu. Te radnje možemo predstaviti kroz tri liminalna stadija ili osam faza, te im prethodi svojevrsna, najčešće višegodišnja, nulta faza u kojoj se odvija promišljanje tadašnjeg, roditeljskog te željenog budućeg doma. Nastojim utvrditi kako je van Gennepov model liminalnosti, originalno usustavljen na primjerima ritualnih religijskih obreda, primjenjiv u suvremenim analizama procesa stvaranja doma i osamostaljivanja. Naime, primjetila sam kako kazivači opisuju niz postupaka stvaranja doma koji se mogu predstaviti kroz tri liminalna stadija formulirana prema teoriji "obreda prijelaza" razrađenoj od strane Victora Turnera prema kojoj možemo uočiti tri distinktna stanja – predliminalno, u kojem dolazi do odvajanja od dotadašnjeg društvenog reda (u ovom slučaju, života s roditeljima), liminalno, u kojem dolazi do prekida i prijelaza (ovdje stvaranja vlastitog doma) te postliminalnog, gdje se stvara novi društveni red i pojedinac preuzima novu ulogu, obveze i status u društvu (u ovom slučaju samostalnog i na neki način ravnopravnijeg i punopravnijeg člana zajednice). Postupke stvaranja doma, kroz koje prolaze kazivači, interpretiram i prikazujem kao faze svojstvene pojedinom stadiju. Njihov je redoslijed rezultat analize temeljene na iskustvima kazivača, no smatram kako on može varirati od slučaja do slučaja, ali označava odvijanje pojedinog stadija.

3.1. Kontemplacije o mogućoj selidbi – nulta faza

Svojevrsni nulti korak postupka stvaranja doma prethodi konkretnim praktičnim koracima, ne podudara se sa selidbom, već ju anticipira. Ovaj korak je važan jer uključuje višegodišnju mentalnu gradnju doma projiciranu u budućnost, odnosno niz vizija doma koje su se dopunjavale, izmjenjivale i nadograđivale te na koje su utjecali razni izvori i koje su rezultat različitih inspiracija. Te vizije su na kraju iznjedrile poželjne scenarije koji se žele ostvariti, ali, što je mnogo češće, i nepoželjne scenarije, nerijetko stečene u roditeljskom domu, koji se žele izbjeći. Maštanja i snovi o osamostaljenju, odnosno vlastitom domu kod kojih kazivača uglavnom datiraju u razdoblje puberteta, odnosno u razdoblje pohađanja srednje škole. Tada stvaraju prve projekcije idealnog doma, inspirirajući se doticajima s drugim domovima, ali i pronalazeći sve veće zamjerke u roditeljskom⁸, koje najčešće čine prenatrpanost namještajem, nedostatak mjesta, te općenito estetski, funkcionalno ili emocionalno nezadovoljavajući uvjeti. Nakon srednje škole svi moji kazivači odlaze na fakultet, gdje se misli o vlastitom domu u pravilu svjesno odgađaju, čak i u slučaju kada dolaze na studij u drugi grad i zapravo već žive u prostoru koji ima sve karakteristike doma, osim same stanareve konceptualizacije tog prostora kao doma:

"Ja ti zapravo nisam baš vezan za prostor. Onak, ne mogu reć. To pod jedan. Pod dva, to nije moje. Ne mogu ja sad reć da ja...onak, uvijek imaš svijest o privremenosti toga. Nije to tebi dom. Ne kažem ja sad 'idem u stan', kažem 'idem doma', ali...opušten si tam, i radiš ko da je tvoje, ali...znaš onak, uvijek znaš da bu to završilo prije ili poslije, znaš onak." (Darko, 37)

Za vrijeme trajanja fakulteta ideja o vlastitom domu ili useljavanju s partnerom načelno stagnira, pretežito se čeka prekretnica poput završavanja fakulteta ili pronalaska posla. No, i tada se razmatraju opcije, razmišlja se, riječima jedne kazivačice koja očekuje nasljedstvo, "koja će se nekretnina prije osloboditi", računa se kolika je mjesečna svota dovoljna za život ili suživot. Kazivači su ujedno svjesni i svojevrsnih očekivanja društva i obitelji da se odsele i stvore vlastiti dom:

"Ak već nemreš ranije, ak sam već [smijeh] te nesreće da sam iz Zagreba, nisam trebala nikam ić studirat van, izvan grada, da mi starci moraju plaćat studentski dom, onda bar oću u neko razumno vrijeme... Neću se odselit od staraca s pedeset. Mislim da je ovo ovak nakon faksa solidno vrijeme za otić, ono, od doma, jer planira se 'ok, naći ćeš poso, imaš faks, ajde, vozi...'. Ovak, kad odu ljudi studirat ili negdje izvan svog grada, ono, jebiga, starci te moraju financirat. Ok, i mene će, i meni

⁸ O čemu će više riječi biti u narednim poglavljima.

će pomagati, ali opet ne bu to tolko pomaganje kolko bi bilo da sam s osamnaest otišla [...] Imam i nekaž zašparano, onak, dost sam se pripremala..." (Paula, 23)

Pomoć roditelja i rodbine u ovoj je fazi kod svih mojih kazivača presudna da se osamostale, što zaključuje i politologinja Vlasta Ilišin na temelju svog istraživanja u radu *Društveni status, problemi i budućnost mladih*:

"Mladi i nadalje imaju prosječno niža primanja od jednako kvalificiranih starijih, nema više dodjele stanova ili povoljnih kredita u poduzećima, a i stambena izgradnja u Hrvatskoj je stagnirala. Sve to umanjuje njihove mogućnosti da individualnim naporima osiguraju vlastiti stambeni prostor i čini ih ovisnim o pomoći roditelja i obitelji – drugim riječima, rješavanje stambenih problema mladih prije svega su obiteljske strategije i naponi" (Ilišin 2007:52)

Obiteljske strategije uključuju ustupanje vlastitih stanova, prepuštanje katova ili prostora u kući te prodaju stanova s ciljem osiguravanja sredstava za kupnju novog. Ilišin nastavlja o povezanosti ulaska u bračnu zajednicu i osamostaljenja od roditelja:

"Očito je, dakle, da mladi nakon sklapanja braka nastoje otići iz roditeljskog doma i da je većina uspjela osigurati vlastiti stan. Pri tome dio mladih vjerojatno odgađa stupanje u bračnu zajednicu dok ne kupe stan, dio dolazi do stana sklapajući brak s partnerom koji ga već posjeduje, a dio se odlučuje na kupnju stana kada sklopi brak, jer dvoje zaposlenih lakše mogu otplaćivati stambene kredite [...] Ipak, indikativno je da samo četvrtina zaposlene mladeži posjeduje stan, a među zaposlenima je i najviše podstanara" (ibid. 53)

Moji su kazivači u ponešto drugačijim situacijama od naznačenih – nitko od njih nije u braku, a s partnerima žive zahvaljujući ustupanju ili prepuštanju prostora od strane roditelja. Nitko od kazivača kupnju stana na kredit ne vidi kao potencijalno rješenje zbog neizvjesnosti zaposlenja, već se razmatraju alternative – prodaja obiteljskih nekretnina ili kupnja povoljnijih povoljnijih prostora koji zahtijevaju temeljitu adaptaciju koja je moguća u etapama ovisnim o priljevu novca. Niti tada brak nije postavljen kao nužna pretpostavka. Osim dva slučaja kada kazivačice odgađaju suživot iz različitih razloga, ostali kazivači, pa i autorica i njen partner, anticipiranje braka ne poistovjećuju sa suživotom, već ga projiciraju u najčešće neodređenu budućnost. Takvo promišljanje kod jedne je kazivačice izazvalo reakciju:

"Ja se tebi čudim... mislim, oprost, ali meni je to glupo. Ulagat u tuđi stan, može bit... može te sutra izbacit van, mislim, ok, možete si podijelit to kaj ste zajedno uložili, ali čemu...[smijeh]." (Paula, 23)

Kao što smo vidjeli, konceptualizacija budućeg doma je dugotrajno razdoblje razmatranja što bi stambeni prostor trebao biti za stanara, uvelike određen iskustvima iz roditeljskog doma. U toj se fazi promišljaju različite mogućnosti osamostaljenja ovisno o financijskim prilikama, te dolazi do pojave konkretnog stambenog rješenja, najčešće posredovanog roditeljskom intervencijom.

3.2. Predliminalna faza ili separacija

Predliminalnu fazu čine tri postupka koje karakterizira proces separacije iz roditeljskog doma ili poznate sredine. U ovoj fazi stanari donose odluku o promjeni. Taj čin je popraćen neizvjesnošću i strahom, ali i suočavanjem sa svojom odlukom, njenim posljedicama i na kraju, samim novim prostorom. Na razini obitelji, dolazi do separacije iz roditeljskog doma, događa se "odvajanje obrednih subjekata (novaka, članova, neofita ili 'inicijanata' od njihova prijašnjega društvenog statusa" (Turner 1989:44). Obiteljska dinamika se narušava i pojedinac koji seli sâm prolazi te procese.

a) Odluka o selidbi

Odluka o selidbi neminovno mijenja dojučerašnju stvarnost i roditeljski dom postaje upravo to – roditeljski. On gubi svoju dotadašnju konačnost, zaokruženost pozitivnih i negativnih aspekata i pripisivanih mu epiteta. Za pojedinca koji seli roditeljski dom gubi i karakteristike doma u vidu sigurnosti, ugone i utočišta jer to više nije njegova uloga – ulazak je to u liminalnu fazu u kojoj više nema ni ugone ni sigurnosti, već je fokus preusmjeren na budućnost, na novi prostor u kojem treba tek stvoriti te kvalitete. Shodno tome, i loši aspekti roditeljskog doma gube na intenzitetu jer se konkretiziralo njihovo razrješenje. S druge strane, dugogodišnja svijest o lošim aspektima roditeljskog doma može inicirati i impulzivnom selidbom kada se pojavi prilika:

"Pa meni je bilo ono već, kaj ja znam, ajmo reć, dugo vremena da bi ono, da hoću živjet solo i to sam starce pripremala ono, ja bi, ja bi, ovo, ono. [...] Pa zato kaj mi je s njima doma katastrofa i ne znam, taj cijeli Prilaz, taj cijeli šta mi je ono...ne znam nekakav osjećaj nelagode, uvijek bio i kaj život sa starcima kad imaš 25 ti više nije neka špica, 24 kolko sam imala kad sam se odselila. I onda neki ono, bezveze razgovor s ovom [kolegicom s posla] ono, da tražim stan i ona je ona rekla 'Imam stan u Trnskom' [...] Onda sam se pokefala sa starom kad smo se vraćali s nekog natjecanja i nisam produžila doma, nju sam ostavila doma, ja sam produžila u Trnsko i to je bilo to." (Sanda, 29)

Kod Sande je duži period nezadovoljstva suživotom s roditeljima i osjećaj da je tada bila u godinama u kojima preferira samostalan život rezultirao sustavnim planiranjem osamostaljivanja i pripreme roditelja za tu odluku. Međutim, svađa s majkom kazivačicu čini još odlučnijom u namjeri da se osamostali i ubrza cijeli proces, na što majka reagira negativno:

"Ajoj, bila je koma...To čak više znaju ostali i okolo roditelji iz kluba [...] nego ja jer ona [majka] je pokušavala sve nagovoriti da ono, da me nagovore da se vratim, da, da je to bezveze, da sve skupa. Al meni je bilo... Gle taj psihički mir, jebote, da mogu doć kad oću, da mogu radit što hoću, da me nitko ne pita 'di si? Kaj radiš? Zakaj? Zakaj sad, ne znam, ne spremaš? Zakaj sad ne peglaš? Zakaj ne znam šta?'" (Sanda, 29)

Sama verbalizacija odluke o selidbi predstavlja akt koji je kod svih kazivača percipiran kao točka bez povratka, posebice roditeljima, gdje donosi određenu konačnost, ali i svojevrsno označavanje ulaska u svijet odraslih, posebice jer se ta odluka ne propituje. Reakcije roditelja pritom najčešće uključuju neupitnu pomoć, kao i više ili manje izraženu emotivnu komponentu:

"Sjećam se da smo došli kod njih i onda smo zajedno.. 'čuj, mi bi vam neka rekli, odlučili smo se uselit.' I svi su bili hepi. Dapače, rekli su 'napokon'. I rekli su da buju pomagali, i da su tu za nas, i rekli su sve one floskule...dobro, nisu floskule, samo...ko da postoji s njihove strane nekakva potreba da se naglasi da su još uvijek tu za nas. Da su nam u životu i da su još uvijek roditelji i da buju nam uvijek pomogli kak god mogu i umiju." (Ivan S., 25)

Paula smatra kako je njena obitelj sretna jer je uspjela ostvariti ono što želi, ali primjećuje i kako je "oslobođen prostor" u roditeljskom stanu ubrzo postao predmetom obiteljske diobe:

"[A kak se stara sad ponaša?] Pa isto nekak 'joj, baš ćete mi faliti kad odete svi...' Ono...i takve stvari. A ovi već planiraju... Sestra da bu se proširila na moju sobu, da bu uzela ormar, ona bu na radnom stolu si tam nekaj pisala. Ma niš, oni su...vidim, neću reć sretni, al njima je ok kaj idem ak sam to htjela. Drago im je da se to ipak ostvarilo, da je to prošlo dobro i tak." (Paula, 23)

Zanimljivo je bilo promotriti primjer kazivača kod kojega se gubljenje karakteristika roditeljskog doma, odnosno paralelna rutinizacija u novom domu događa postupno, odnosno njemu gotovo pasivno i neprimjetno. Odlaskom na fakultet njemu roditeljski dom postepeno gubi karakteristike doma, neovisno što novi dom u Zagrebu tada nije smatrao "pravim domom", već je u njemu došlo do privikavanja i rutine:

"Znaš ono, jednostavno, kak vrijeme ide, više se počneš privikavat tu i znaš ono, kak se privikavaš na jedno, tak drugo blijedi i u krajnjoj liniji, na onoj bazi...znaš ono, kak dolaziš tak sve manje ljudi na neki način, ak oš baš, znaš. Znaš ono. To ti je onda šema, otišo si iz Koprivnice, vratio si se prvi put i sva ekipa je tu, vratiš se peti put, znaš ono, sad su se već neki novi klinci, znaš ono, i sve više i znaš ono, sve se nešto promijeni, 'pa kad se to promijenilo, kad se ovo promijenilo' i skužiš zapravo da, znaš ono, ti si tam polako sad stranac, znaš ono." (Darko, 37)

b) Strah, anticipiranje problema i nesigurnost

Kao i u svakoj liminalnoj fazi, prisutna je doza straha od nepoznatog, od iskoraka iz poznatog u ono drugo. Neovisno koliko jaka želja i vizija budućeg doma bila, roditeljski dom je sa svim svojim manama ipak poznat, i ipak dotadašnji dom, a ako je dom sigurno utočište i mjesto gdje je pojedinac svoj, onda njegova promjena mora na određen način predstavljati šok. U toj fazi, prema riječima mojih kazivača, dolazi do većeg ili manjeg propitivanja odluke, gdje je najčešći strah financijska ovisnost o roditeljima, što potkopava centralni aspekt samostalnosti, *neovisnost*:

"Samo im je bilo 'joj, kak buš ti s tim parama, kak buš se financirala pa kao 'bolje da si prvo diplomirala, bolje bi ti bilo da diplomiraš' a kaj, da diplomiram onda ne bih ove studentske poslice mogla raditi. Možda bih sedam mjeseci tražila posao, ovak barem neku zihericu imam. I tak. Ono, oni će mi isto pomagat. [...] Ha ono, znam da će se pipa zatvorit, neće se vječno...moram se i ja malo potrudit, taj diplomski dovršit, nać neki stalniji i konkretniji posao i tak..." (Paula, 23)

Osamostaljivanje autorice i njenog partnera također se odgađalo zbog nemogućnosti osiguranja stalnog prihoda s obzirom na to da da oboje studiraju:

"dok su me starci prije pitali 'pa kad budete se uselili, pa mogli bi se uselit, pa tak i tak se selite s jednog mesta na drugo, pa imate di bit...' meni je uvijek bila stvar, najosnovnija, kak to isfinancirat. Kak... počet živjet skup a nemaš nikakvih prihoda, najosnovnije, da se prehraniš i sve to. Mislim, kak živjet skupa ak nemreš neku samodostatnost imat. Da ne moraš ovisit o drugima i organizirat bog te pitaj kaj... prema mojem mišljenju nemreš imat ne znam kakav osjećaj doma ak on ne podrazumijeva to da ti imaš za sebe sve kaj ti treba, da ne ovisiš o drugima." (Ivan S., 25)

Strahovi su kod kazivača bili sporadične, prolazne pojave, čak i u spomenutim situacijama strahova od narušenih obiteljskih odnosa koji su se obistinili. Kazivači su najčešće na direktno pitanje o strahu odgovarali niječno, dok bi kasnije u razgovorima spominjali trenutke skepse, bojazni ili brige. Ti strahovi najčešće nemaju veze s roditeljskim domom, točnije to su smetnje koje su nastupile po useljenju, nevezane uz sjećanja na roditeljski dom. Nadalje, to mogu biti subjektivne procjene potencijalno prenatrpanog prostora, strahovi da će uređenje biti percipirano kao ružno ili dvojbe i nedoumice uz konkretna rješenja zbog bojazni

od kritike okoline. Na primjer, dvije su kazivačice u razgovorima iskazale nekoliko kontradikcija. Prva kontradikcija se odnosi na pridavanje važnosti mišljenju okoline koju naknadno odbijaju kao nevažnu. Druga kontradikcija se očituje u naracijama o odbijanju kritika vlastitog doma od strane drugih, dok istovremeno vrlo otvoreno iskazuju svoje sudove o tuđima, što ukazuje na to koliko je reprezentacija kroz stan, predstavljen kao vlastiti dom, odnosno platformu našeg identiteta, subjektivna pojava:

"Nekad me zapravo strah i toga što će reć okolina, u smislu, znaš ono, kad ti sve urediš, jer to se nekada zna dogoditi...U smislu, ja dođem nekome u stan i onda onak, vidim da su ljudi zadovoljni, da su sretni oko svega toga, a meni je 'Isuse Bože mili' al velim, ono, vidim da ste zadovoljni, sretni u toj kući...I onda, kad me pitaju 'kak ti se čini' onda mi je bezveze reć 'ovo je meni bezveze'. I onda onak, ak se tak neka dogodi i u ovom slučaju, da netko drugi kaže 'e, ovo je meni bezveze', onda, znaš, to neprihvatanje okoline mi i dalje nije neki problem. Taj strah od toga da će netko to reć...ne. Nego, baš ono... [Taman si mi krenula u tom smjeru [...]] I sad to negiraš u potpunosti...]] Kaj, toga da će ljudi... [...]] Ono, odabir lokacije stana, uređenje, dogovor oko vođenja svega toga, kućanstva...je stvar između mene i osobe s kojom ću živjeti, a ne moje mame, tate ili bilo koga drugoga. Ako netko i veli 'gle, meni se ovo ne sviđa', ja ću reć 'a jebiga, meni se sviđa i ono...uvijek ćete biti dobrodošli ovdje, ali neću vam dat da serete ili bilo kaj takvoga'. A to se i događa, da dođem u neki novi dom i gledam onak, 'stvarno...? Mislim, imate Ikea namještaj, onak, potpuno ste sobu onak prekopirali'. Vele 'ovo smo mi'. 'Ne, niste'. " (Janja, 24)

Druga je kazivačica navodila kako njoj vlastiti dom podrazumijeva privatnost te mogućnost da se u njemu ponaša kako želi, učestalo ponavljajući naraciju o *hodanju u krpama* kao metaforu za slobodu od društvenih normi u vlastitom prostoru. Međutim, na moj upit o važnosti mišljenja drugih ljudi, ona žustro ublažava retoriku, poistovjećujući *krpe* s atributom *gubavca*, braneći se da doma ne hoda u krpama, svojim nastupom implicirajući kako joj je važno da ja to tako ne shvatim, odnosno kako joj je mišljenje drugih ipak važno:

Paula 23: "Sad se mogu obuć u najjadnije stvari kaj imam [...] Nekakve ono...spavanje u krpama [smijeh]. Ne moram imat najbolju spavaćicu ili pidžamu nego ono, spavaš u čemu oćeš...hodaš u čemu oćeš [...]"

[koliko je tebi važno mišljenje drugih ljudi?]

Pa zapravo i nije. Zato što, vidjet ćeš i po tom namještaju da nisam tašta osoba [...]

[dobro, al kužiš koliko ti je česta ta naracija, ono, ti u krpama, ti u čemu...da ti slobodu poistovjećuješ...]

A sad u krpama, ko gubavac neki...

[evo vidiš, ja sam samo ponavljala tvoje riječi]

[smijeh] Mišljenje drugih...pa dobro, mogu ja...pa i doma nisam u krpama [smijeh], nije da pred starom hodam u ono...adidas trenirci...ali...Pa ne, ono, to sam tak rekla, to mi pada na pamet. Jer ono, kak sam doma obučena [smijeh]...

Problematiku mišljenja okoline dodatno razrađuje na primjeru svoje prijateljice:

"Uredit ću si kak ću ja htjet. Jer da mi je bitno mišljenje drugih i da ljudi uđu u moj stan i zadive se, 'o, gle kak ova lijepo živi, u kak lijepom stanu' onda ne bih s tak relativno malim budžetom, ok, možda to vama nije mali budžet, ali ja bih isto imala neka drugo, ali to kaj...Ne znam, htjela bih imati crvenu kuhinju al ok, trenutno si crvenu kuhinju ne bum priuštila i...nije bitno. Nema veze sad kaj si neću, budem jednom si priuštila. Ali da mi je sad bitno mišljenje drugih onda se ne bih uopće selila u taj stan neg bi rekla 'sorry, nek čeka dok ja skupim novce neke, dok se ja osamostalim, dok si ja nađem posao, dok si zašparam 100 tisuća pa ću se onda ić selit i mijenjat sve od a do ž'. Ono, od najsitnijeg detalja do...ne znam, stakla na balkonu i takve stvari. Znači bitno mi je da je udobno. Zato taj...ne znam...zato tih par stvari kaj si moraš kupit baš je da si stвориш udobnost. Ono, moraš si kupit već mašinu da ne moraš mami trčat prat robu, moraš si kupit krevet jer mi se baš ne spava na grinjama, onak, stari moj je [smijeh] još spavo na tome, to je staro onak 50 godina. Pa ne bum baš takve stvari onak...na to se isplati uložiti novac. Ali sad izgled šparheta na kojem bum si kuhala kavu...ne, nije bitno jel...nije mi bitno. Ono, jel indukcijska ploča A klase ili obični šparhet na plin. Takve stvari mi nisu bitne. Ak je nekom bitno, jebiga, nemoj mi više dolaziti [smijeh]. Kaj sad. Ono kaj sam ti isto rekla za Tonku, ono, ona ima stan ono...jeben. Prekrasno, ja bih si tak isto...možda, ajd, možda mi je čak i premoderno. Ali kaj to njoj znači? Ona uopće nema pojam doma ono...'idem doma', i onda ja nju pitam 'a di doma, na Perjavicu ili u Vlašku?' [karikirano] 'Na Perjavicu!' i tak. Ono, to njoj *nije* dom, to je njoj onak *stan*...u Vlaškoj jebote, dve stanice od Trga, ono. A ko primadona neka se ponaša [...] Kupili su joj starci. Od čega, ne bih se štela mešati [...] Ali recimo sad takva usporedba...njoj i to kaj je stan uređen, ono, prekrasno, niš ne znači. I...jer očito ima problema s taštinom, ne znam u čem je stvar. Ja, s druge strane, nemam i ja ću nju pozvati na kavu u taj *neuređeni* stan, pozvat ću ju i dok bu uređen, ali ovak ću pozvati, sutra ak treba na kavu u taj stari namještaj i sa strganom već mašinom, ali ono...I neću imat sad mišljenje [karikirano] 'joj, kaj bu si ona sad mislila'...ne...nisam, nisam takva osoba. Da si mislim sad kaj bu ona mislila o meni.

[ja to nisam nikad rekla. Ja sam samo pitala kolko je tebi važno mišljenje drugih]

[smijeh] Nije"

Iz prethodnih citata je vidljivo kako postoji popriličan konflikt između potrebe da se dom stvori kao mjesto za sebe i svjesnosti da on na neki način reprezentira nas u širem društvenom kontekstu. To je vidljivo iz razgovora o zajedničkoj poznanici kojoj kazivačica pripisuje naraciju o korištenju doma u reprezentativne svrhe istodobno pokazujući konfliktnost vlastite pozicije.

c) Procjena inventara stana

Prvi boravci u stanu nakon odluke u selidbi uključuju projekciju i prilagodbu mentalne vizije budućeg doma te suočavanje s postojećim stanjem stana (poput sanacija instalacija). Tada se radi procjena inventara – stanar stvara presjek namještaja i pokućstva po određenim kriterijima: upotrebljivosti, funkcionalnosti, estetici i sentimentalnoj važnosti. Zadržava se onaj namještaj koji je upotrebljiv, koji mu/joj se sviđa te onaj koji ne zadovoljava estetsku komponentu, ali je funkcionalan te će ostati do kupnje novog (s obzirom na financijske prilike). Namještaj koji stanar ne zadržava je onaj koji ne zadovoljava niti jedan kriterij, ili jedan kriterij toliko ne zadovoljava da zasjenjuje ostale.

Poznati prostor, dakle dom koji prepuštaju roditelji ili partnerov stan u novoj stanarskoj dinamici gubi prethodni značaj i treba mu upisati novi. Uklanja se, dakle, sve što je nepotrebno ili suvišno: "izbacio sam dosta namještaja koji mi nije...mislim, nije mi trebalo toliko ormara" (Marko, 25). Prvi susret s novim prostorom često uključuje nekritičnost, odnosno negativni aspekti tek postepeno, rutinizacijom i udomaćivanjem, izlaze na vidjelo:

"Meni je bio, ono, ok, simpa, znaš... Mali i ta dnevna soba, ne znam, balkon je imo, nije bilo tak vruće kad smo išli gledat stan pa ono... nije ti... znaš. Bio je maltene prazan, nije da je imo još puno stvari nutra i to mi je bilo ono ok. Znaš, imaš prostor, kuhinju, wc nisam toliko obraćala pozornost što je bila moja greška, trebala sam jer je wc bio katastrofa, ono, mini mini i ne znam.. Nije imo lavabo nego pereš zube u tuš kadi koja je, ja ne znam koja je najmanja mjera tuš kade, al ova je bila manja od toga. Depilacija nemoguća misija unutra, fakat nemoguća misija, ne možeš raširit noge u kadi, a kamoli izdepilirat da ne velim šta [...] tak da s te strane ono... Al prvi dojam mi je bio ono, ok stan." (Sanda, 29)

Procjena inventara stana je prvi korak u projekciji stanarovog identiteta, navika i potreba u prostor koji je ili posve nov, ili je zadobio novo značenje. Projekcija identiteta iznimno je važan korak jer uvjetuje povezanost s prostorom: "Načini na koji su identitet i dom povezani su važni mehanizmi pri stvaranju poveznice s mjestom" (Winstanley et al. 2002:826). Prva kalibriranja vizije doma uključuju kompromis poput pristajanja na dio postojećeg namještaja koji nije u potpunosti zadovoljavajući, kupnje ili preuzimanja rabljenog namještaja od rodbine i prijatelja te pronalazak alternativnih rješenja kada financije ne dopuštaju ostvarenje svih želja u određenom vremenskom roku. Pritom stanari stvaraju listu važnosti po kojoj će se voditi pri nabavci u dogledno vrijeme, listu nužnih popravaka ili preinaka i slično. Pri stvaranju svake od ovih lista prioriteta stanar projicira sebe i svoje

navike u prostor te radi kompromise – između privremenog korištenja rabljenog namještaja i kupnje novog, te prilagodbe sebe namještaju koji ga ne zadovoljava.

Prvim razmišljanjem o selidbi i zamišljanjem nekog prostora kao vlastitog, uređenom po osobnim pravilima i ukusima, započinje faza odvajanja od dotadašnje svakodnevice. Kazivači uviđaju kako im određene prakse i uređenja u njihovim dotadašnjim domovima predstavljaju smetnju i zamišljaju prostor, kao odraz vlastitog života, uređen po osobnom nahodjenju. Promišljajući o problemima, ali i prednostima koje su uvidjeli u svojim dotadašnjim iskustvima slažu sliku doma koju žele stvoriti – osjećaja i estetike koje žele da im on pruža. Hvatajući se u koštac s tom novom realnošću – da osjećaju potrebu oblikovati svoj dom na svoj način, postaju svjesni mogućih problema i prepreka i razrađuju taktike kojima bi usprkos tome postigli što realnije ostvarenje svog ideala.

3.3. Liminalna faza

U liminalnoj fazi događa se *prijelaz* – kazivači se u ovoj fazi nalaze između starog, roditeljskog prostora koji više nije njihov dom i novog prostora koji to tek treba postati. U ovoj je fazi pozicija stanara ta da je on "liminalni entitet ni ovdje ni tamo; onaj koji je unutar i između pozicija koje su mu dodijeljene i označene zakonom, običajem, konvencijom i ceremonijalom" (Turner 1969:359). Ta je pozicija, za razliku od pasivnosti predliminalne faze, okarakterizirana aktivnim angažmanom stanara u prostoru kojeg želi učiniti domom; točnije, u kojoj stanar aktivno izvršava *prijelaz* iz prostora u dom.

a) Prvo zaposjedanje prostora – redukcija – suočavanje s prostorom

U predliminalnoj je fazi napravljena selekcija poželjnog i nepoželjnog namještaja i pokućstva, a u ovoj se s tim stavkama, kao i sa cjelokupnim prostorom, stanar aktivno suočava. Takvo suočavanje u slučaju svih mojih kazivača značilo je redukciju – uklanjanje namještaja, dekoracije, kuhinjskih potrepština i slično. To ukazuje na postupak koji treba, ako je to uopće moguće, od prostora s već upisanim značenjem stvoriti svojevrsno prazno platno, optimalno gole zidove, kako bi se na njih mogla upisivati neka nova značenja. Povezivo je to s pozicijom neofita u liminalnosti koji "mora biti *tabula rasa*, prazna ploča, na koju će se upisati znanje i mudrost grupe u onim aspektima koji se tiču novog statusa"⁹ (ibid. 364) iz

⁹ Što je u osnovi nemoguće postići u stvarnosti jer tijekom rituala prijelaza pojedinac zadobiva nove uloge i položaj u društvu, ali kao sljedeći stupanj u životu, kao nadogradnju dotadašnjeg stanja, a ne potpunu reinvenciju

čega proizlazi da je za promjenu statusa (od člana kućanstva do samostalnog stanara) potrebno kod stanara je posve izbrisati stari status, čime bi se omogućile okolnosti za upisivanje karakteristika koje čine novi status. Potpuno brisanje starog statusa kod same osobe stanara nije moguće zbog višestrukosti i isprepletenosti uloga u društvenim odnosima. Status člana kućanstva je u ovim slučajevima neraskidiv s pripadanjem obitelji. Ne raskidaju se sve veze (poput obiteljskih) niti se nastavljaju istim intenzitetom, već se reinterpreтирају. Nužno je naglastiti kako stanari nastoje i teže izbrisati stari status samog prostora kako bi ga prisvojili za sebe, što je moguće učiniti jer materijalnom značenje pripisujemo mi sami. Brisanje starog statusa prostora čini se redukcijom namještaja i pokušava te ritualno temeljito čišćenje neovisno o realnoj potrebi za istim. Ovdje je, na jednoj razini riječ o osiguravanju stupnja higijene kako bi zadovoljio osobni standard, ali na drugoj o povezivanju čistoće s nečim novim, odnosno cjelokupnim iskustvom novog početka. Takvo čišćenje, zajedno s redukcijom, ujedno predstavlja i ritualno brisanje tragova prošlih stanara, kao i vlastitih iskustava i sjećanja u tom stanu: "Znači sve...maknula sam sav višak kaj me živcirao. I bilo je par stvari kaj su me ful živcirale kad su oni [roditelji] bili tam..." (Kristina, 28). Time se nastoji odrediti granica između prostora u koji su upisana značenja i praznog prostora u koji značenja tek treba upisati:

"Pa gle, mene ti je uvijek živciralo...u biti, starci i sve to. To natrpavanje, milijon detalja, znaš ono. Meni prostor treba bit prazan, znaš ono, da sve cirkulira, da imaš mjesta za sve, da se možeš okrenut a ne da moraš pazit...jebote kak otvaraš vrata od ormarića da ne zrušiš četiri hiljade staklenih tih figurica i toga. Tak da mi je bilo, velim ti, prvo raščistit taj prostor i onda stavit tek tolko nešto da imaš di za sjest, da imaš di za pojest i to je to. Ništa sad ekstra." (Kristina, 28)

U slučajevima u kojima se kazivači osamostaljuju u obiteljskom domu ili sele u poznat, obiteljski stan, redukcija može izazvati određenu grižnju savjesti ili osjećaj odgovornosti spram prostora koji je prepušten zajedno s inventarom. Kazivačica tako osjeća nelagodu da baki koja joj prepušta stan kaže da će njezin namještaj i stvari baciti te to "ublažava":

"I onak sam planirala, ok, to su te bakine stvari koje ću ja, ono, bacit, ja ću reć baki ja sam ih prodala, dala, jer baki je tak svejedno jel sam ja zaradila pedeset kuna ili nula jer sam ih bacila dole na parkiralište. Ja ću reć baki, onak njoj za sreću, prodala sam, da da, došli ljudi pedeset kuna mi dali." (Paula, 23)

sebstva bez obzira na dotadašnje životno iskustvo. "Znanje i mudrost grupe" se u ovom slučaju upisuju i interpretiraju kroz prizmu onoga što je već poznato, a ne nešto što se samorazumski i bez propitivanja uzima "zdravo za gotovo".

Drugu kazivačicu u ostvarivanju njene vizije doma koči osjećaj odgovornosti prema roditeljima koji su kuću opremali novim namještajem:

"Sviđa mi se taj stil kak je uređeno, al nije baš po mom štihi. Imamo ti... te klupe... nemamo baš kauč i dvosjed tipa nego te klupe koje su obučene u tkaninu, drveno je sve okolo i onda ti ima ono kaj je... One kraljevske gluposti... krem, smeđe, krem, smeđe, sa zlatnim preštepno, ovo, ono. Kaj je jako lepo, al nije boravak onak... *frendli*. Neg je onak više... nije uštogljen al ono... [...] Zapravo nemam kaj mijenjati u dnevnom boravku, [...]. Makar se tom veselim, samo da prođe, ajd da prođe još 10, 15 godina da mogu to promijenit [smijeh]." (Tea K., 24)

U drugom slučaju kazivač i njegova djevojka useljavaju u stan njegovog pokojnog oca, izumitelja koji je svoju djelatnost obavljao u stanu: "u sobi je bilo pet stolova i tri kompjutera. Samo u dnevnoj. Onda smo...dva stola sam bacio i sve te kompjutere, neke sam hitio, neke pospremio..." (David, 33). Redukcija u tom prostoru je ograničena tek na prostor dnevne sobe, koju par koristi i kao spavaću. Zbog emotivno teške pozicije u kojoj je stvaranje doma za kazivača i djevojku značilo brisanje tragova prošlog stanara, odnosno sjećanja na oca, spavaća soba je ostavljena u originalnom stanju:

To je spavaća ne, još...a tam nije baš niš preuređivano. Tam su te stare starinske tapete i dost je zatrpna još uvijek tim nekim stvarima. Kažem, kak je moj stari bio izumitelj onda su tam neke elektronike, ja ne znam...[...] Ja ne znam šta su ti uređaji zapravo.[...] Nemam srca ih bacit." (David, 33)

Redukcija namještaja je period koji anticipira selidbu, no kako čin useljavanja¹⁰ nije fiksna točka u odnosu na postupke stvaranja doma već ovisi o više faktora¹¹, može se dogoditi od ovog konkretnog postupka nadalje. Primjerice, nekoliko je kazivača odselilo u prostore sa značajnim deficitom namještaja, i slijedeći postupci stvaranja doma rađeni su u pomalo asketskim uvjetima¹², dok je nekoliko ostajalo živjeti s roditeljima dok stanovi nisu bili posve namješteni. Također, u ovoj fazi počinje i pomoć roditelja, rodbine i prijatelja koju nekoliko kazivača sažima u misao "što god ti/vam treba". To se odnosi na financijsku pomoć:

"Mislim, onak, imam neki budžet, kak se i sestra isto prije selila, stara će uložiti u moje preseljenje isto ko i u njeno...[smijeh] kaj da velim cifru? [Ne, ne treba...] Ma dobro, reći ću, pet tisuća eura, što nije sad tak neki novac za uređenje, ono, ljudi ulažu u stan, obnavljaju stan s istom cifrom s kojom ga i kupe, ono. Al ajde, ovo je nekaj kaj je stara ušparala pa bu mi to uložila u stan..." (Paula, 23)

¹⁰ Koji se u slučaju ostanka u istom prostoru odnosi na odseljavanje roditelja.

¹¹ Među najvažnijima su financijska situacija i stanje stana, točnije treba li prostor kompleksniju adaptaciju.

¹² Najčešće je bila riječ o nedostatku pojedinih komada namještaja - ormara i kreveta, ili pokućstva, poput suđa, daske za glačanje i sl.

Kazivačima roditelji, rodbina i prijatelji prepuštaju namještaj, kućanske aparate, sitnice i posuđe:

"Al recimo od mame mama nam baš taman planira, jedna njena rođakinja je kupila parket koji joj ne odgovara i nema love za ugradnju a ta rođakinja duguje baki dobre pare i baka bi nam uzela taj parket za našu sobu." (Ivan M., 23)

Ivanovo osamostaljivanje tako je angažiralo obitelj da pomogne na koji god način može, poput "utjerivanja dugova" od strane bake kako bi dobio materijal potreban za adaptaciju. Nadalje, rodbina i prijatelji kupuju ili daju iz vlastitog kućanstva deterdžente, hranu, posteljinu i sl. Tako kazivačici partnerova majka daje sredstva za čišćenje i hranu:

"Dečko, kak je bil u Koprivnici ovaj vikend, a njegova stara tak neki poslić radi, i onda dobiva u nekakvom domu zdravlja, pa dobiva te gluposti, Domestos, Čarli, spužvice, vreće i to...Pa mi je i to donio, mislim, nije to trajno, ne traje to sedam godina, to traje dva, tri mjeseca, koliko čisti...To mi je on donio. Donio mi je isto tak, ono, iz Podravke neke one besplatne pakete pa sam to dobila...ono, ne znam, nisam ni otvorila, ne znam ni kaj ima u paketu...juhice, neke gluposti, popečke...Donio mi je možda čak ocat, sol, ulje, tak nekaj... " (Paula, 23)

Sveprisutna je i pomoć pri fizičkim poslovima, građevinskim zahvatima i pomoći pri selidbi poput nošenja namještaja i kutija te čišćenja stana, kao i ustupanje automobila za potrebe prijevoza.

"Sad, kroz treći mjesec bi ja trebao od jednog prijatelja šta je arhitekt dobit baš onaj profi nacrt, baš ono kak to treba bit, jel. To, puno nam pomažu razni prijatelji, moji prijatelji, s kojima sam prije radil na baušteli, oko krovišta...Anin tata je bauštelac pa ono, on je radio tu glazuru [na podu] pa od frenda tata varioc, pa ovaj željezo... Imamo fakat puno pomoći... Jer ja sam ljudima često...ono, radio nešto i nisam nikad za to uzimao novce i imamo dobar odnos i sa susjedima...ovo ono, ljudi ono "daj, bum ti ja to napravil, plati materijal, gajbu pive, ne znam"...Znaš ono, trampa više nego trgovina." (Ivan M., 23)

Međutim, roditelji, odnosno prethodni stanari, u nekim slučajevima mogu i odmagati pri stvaranju doma – primjerice, pri reduciranju postojećeg namještaja kod kazivačice:

"A dole sve šta je bilo je i ostalo. Znači ništa oni odozdola nisu uzeli. Ništa. [...] Da, ja sam rekla 'gle, ak ću ja ostat dole u stanu, onda ću si...ono, svoj namještaj ću si uzet, kaj da radim s ovim' – 'Pa, pusti malo sad to, nemamo kam s tim. Nemamo mjesta nigdje', pa reko, 'gle, uzmi to u Zagorje, nosi negdje da si mogu kupovat za sebe'. 'Ma, kaj ti fali, to ti je super kvalitetan namještaj, drveni, to ti traje 100 godina, ono, buš vidla, sad ćeš se toga riješit, za dve godine će ti to bit tvoj stil, kakav ćeš htjet imat'. Neće mi to bit stil jer mi se to ne sviđa, jebote. Ne osjećam se ugodno, imam filing ko da sam negdje ono, kod nekog dede na ladanju [smijeh]. I tak ti je ostao taj namještaj dole do, ono, prošle godine kad sam popizdila i rekla sam, gle, jebe mi se di će završit taj namještaj, može bit na cesti, može bit na stubištu ali ja ga više unutra neću. [...] Ja sam ti to sve kak je bilo u regalu, ja sam ti to sve

izvadila van, maknula regal i maknula sve natrag unutra. [...] Apsolutno sve sam maknula. Tak da sad stoji u kutijama spakirano. I ništa od ih sranja ti ja nisam ostavila. 'Ne, sve ok', kao, 'mi, kad ćemo moć, negdje ćemo taj namještaj premjestiti, ti ak ti ne paše si makni. Ti si radi kaj god hoćeš tamo'. [smijeh] Jebeno. Sa 4 tone namještaja nemaš baš neku šemu koju možeš izvađati. Tak da ti je to lagano završilo u sobi, onda su preselili jedan element sebi gore, drugi element su stavili u stubište, fotelju su otfurali u Zagorje i sad je još ostao u sobi tipa jedan onaj trosjed. To još trebaju maknut. I plus još ova sranja koja ću ja maknut, ove sve ormare kaj su u dnevnom boravku, to sad na proljeće ide ća. To će isto za početak bit u sobi, jednoj od dvije, za početak, pa kad će oni moć će to s prikolicom otfurat. Valjda u Zagorje ili di god, meni je svejedno." (Kristina, 28)

Roditelji kazivačice ovdje oklijevaju s uklanjanjem svog namještaja jer su, preselivši u novi stan u potkrovlju, isti novo opremili i namještaj ostavljen u stanu prepušten kćeri postao je suvišan. Ne želeći dvije godine ukloniti svoje stvari iz stana kazivačice, roditelji su joj onemogućavali da iz aktivno djeluje u prostoru te iz njega učini svoj dom. Vidjevši da nema naznaka promjeni, kazivačica odlučuje reducirati namještaj pod svaku cijenu i započeti (odgođeni) proces stvaranja doma.

Suočivši se s prostorom, kazivači počinju primjećivati prve granice vizije svog budućeg doma te uviđaju potrebne izmjene i modifikacije nužne za prilagodbu prostora svojim potrebama.

b) Drugo zaposjedanje prostora – transformacija – boje

S redukcijom dolazi do prijelaza iz promatranja konkretnog prostora kao tuđeg i korištenog i započinje vidljivo upisivanje sebe u prostor. Prvi aktivni čin upisivanja sebe jest transformacija. Transformacija počinje kada je stan sveden na inventar koji stanar smatra optimalnim (minimumom).

Transformacija podrazumijeva bojenje zidova, kompleksnije građevinske radove, poput promjene pločica i sličnih zidnih te podnih obloga, ali i sitnije zahvate kojima je cilj postojeći namještaj transformirati u nešto drugo, poput lijepljenja naljepnica – dakle dominantno intervencije na estetskoj razini. Bitno je naglasiti da se bojenje zidova istom bojom kakva je bila do tada, primjerice bijelom, nadovezuje na prethodnu etapu i zapravo simbolizira čišćenje, iako, naravno, može biti riječ o vlastitoj preferenciji, dok promjena spektra boje predstavlja vidljivi znak zaposjedanja, dominacije i upisivanja sebe u prostor:

"Prvo mi je bilo pokrećit zidove, ja ne volim biti u bijelim prostorijama. I onda kad sam ja dobila svoju ljubičastu sobu, to je bilo to. Plus onda još ti detalji." (Tea K., 24)

Kazivačica je tako stvaranje doma nakon redukcije započela promjenom palete boje u stanu. Na taj je način dobila odraz sebe u prostoru koji tek postaje njen. U drugom je slučaju

intervencija u koloritu pojačana asocijacijama na bijelu boju kao *bolničku*, uz zaziranje od postojećeg dekora stana:

"Evo sad smo u ovoj kao dnevnoj sobi, a mislim to će se sve ko prvo farbati, onak živciraju me ovi bijeli zidovi to mi je tak bolnička neka slika, onak ne znam prva slika *Hrvatski preporod* il koja već to su takve staračke neke spike. To je palilo prije pedeset godina, a sad fakat više ne." (Paula, 23)

Zaposjedanje, dominacija i upisivanje sebe može se izvršiti i bijelom bojom, ukoliko je riječ o kontrastu prethodnom stanju:

"I one pločice, *ugly ass* pločice s uzorcima nekakvih oblaka po pločicama, to mi je katastrofa. Složila bih [smijeh] neke *fuckin*g bijele pločice, obične, i to je to [...] kupaona mi je baš katastrofa, niš mi se ne sviđa. [...] I velim, plava boja nula bodova, bacila bih sve plavo van i stavila sve bijelo." (Kristina, 28)

Obzirom na kompleksnost građevinskog zahvata, promjena pločica zbog dotrajalosti nikako ne pripada u intervenciju zbog estetskih pobuda. No, kazivači su nešto češće izražavali želju za promjenom jer je nešto *staro* nego zato jer je *nefunkcionalno*:

"Prvo ću od tih većih projekata to bu mi kupaona, to ću skroz zamijenit, ono, pločice [...] to su tu pločice, ne znam, fakat od kad je baka tu od 1970. znači to je onak prošlo već 50 godina doslovno od kad je ona tu, od kad se nije ništa renoviralo, ulagalo." (Paula, 23)

U tri su slučaja, pa i u autoričinom, intervencije na estetskoj razini uključivale lijepljenje naljepnica ili samoljepljivih tapeta na namještaj koji je ostao u stanu. Time on na simboličkoj razini prestaje biti stari namještaj koji je ostao u stanu jer budžet ne dopušta promjenu i postaje rezultat "uradi sam" kreativnog rada. Na taj način u njega se upisuje jedno novo značenje, ti projekti gube epitet neželjenog komada namještaja koji je u funkciji jer nema alternative i postaju indikator osobnosti stanara:

"Kuhinja je koma, onak masna i sve, al namještaj je ok, čitav, ak se to opere, oriba, staviš naljepnice, prefarbaš u bijelo, to bu skroz neka drugačije. Krećit ćemo stan, dečko i ja i isto, malo boje uneseš, malo svojih stvari, malo točkica, mašnica, prugica i odmah ljepše zgleda stan neg starački [smijeh] Počet ću stavljat suđe u kuhinju, jer su i ti ormarići čisti. Njih smo zapravo prvo oprali, to zaljepili, moram donje još... [Kak to da si to prvo napravila, zaljepila...?] Ne znam [smijeh] tak...ono, da mi bude lijepo. Ružni su mi bili, stari, masni...malo da neka osvježim taj prostor, da nije baš sve staračko. *Da unesem sebe* [naglašeno]. To sam našla doma te naljepnice pa idemo tak..." (Paula, 23)

Ovdje je vidljiva naglašena potreba stanara da unese sebe u prostor. Da njezin/njegov identitet na određen način bude preslikan u prostor i, s druge strane, da prostor postane polje za reprezentaciju stanara na van. Tako Dupuis i Thorns ističu: "Naši kazivači su također

prepoznali kako im je vlasništvo doma pružilo mogućnost mijenjanja svog okoliša i na taj način upisivanja svoje osobnosti u svoj dom" (Dupuis i Thorns 1998:38). Bitno je naglasiti da su intervencije lijepljenjem naljepnica ili tapeta te bojenjem namještaja vezane samo uz komade koji zadovoljavaju kriterij funkcionalnosti, ali ne i onaj estetike. Kod obje kazivačice, te u mom vlastitom slučaju, riječ je bila o namještaju koji je neželjen, ali njegova promjena nije moguća u dogledno vrijeme. Ni kod ostalih kazivača nije zabilježena kupnja novog namještaja koji će postati takav kreativni projekt – iz čega je vidljivo da su takve prakse čin upisivanja sebe u područjima koja nisu pod našom kontrolom, ili izraz zaposjedanja kada željeno (kupnja novog) nije opcija.

Zaposjedanje prostora bojom ujedno predstavlja svojevrsan indikator slobode koji stanar prakticira u prostoru¹³. Kod odabira namještaja, kućanskih uređaja i dekoracije financije su mnogo veći otežavajući faktor, ali i njihova uloga, za razliku od boje, nije samo estetska. Navedena su kazivanja primjer ne samo zaposjedanja prostora, već i slobode, kako ističe Helen Hayes: "Sloboda više nije samo bijeg iz ograničenja svog porijekla, nego je sada i radikalna izbor postajanja sobom, odnosno samoostvarenja, definiranja sebe izdvojeno od obitelji i kulturnih očekivanja, i samostalno odlučivanje o smislu vlastitog života" (Hayes 2007:9).

c) Treće zaposjedanje prostora - metamorfoza prostora – prilagodba prostora kroz življeno iskustvo

Metamorfoza podrazumijeva prilagodbu prostora potaknutu življenim iskustvom. Na vidjelo izlazi koliko su prethodne mentalne projekcije ili vizualizacije zapravo bile svrsishodne u konkretnom korištenju prostora, odnosno tada dolazi i do tzv. povratnog efekta arhitekture, gdje prostor oblikuje svog stanara, koji prolazi niz kompromisa ovisno o čisto arhitektonskim datostima (usp. Muraj 1989:5). Posljedično, dolazi do isprobavanja različitih pozicija namještaja ili restrukturiranja soba i dnevnih boravaka, zamjene komada namještaja koji su se pokazali neadekvatnima ili kupovine posve novih.

Svi kazivači opremanju stana i odabiru namještaja pristupili su s neskrivenim entuzijazmom – koji se vezivao uz naraciju o slobodi da budemo *tko jesmo* – gdje je svaki čin

¹³ Promjena boje zidova u najmu kod kazivača se nije prakticirala. Stanovi u kojima su boravili bili su okrečeni bijelom bojom, te je intervencije u koloritu kazivačica Sanda uspostavljala ciljanom kupnjom namještaja, tepiha i dekorativnih sitnica u određenim bojama.

stvaranja doma svojevrsna identitarna praksa koja treba biti odraz naših ličnosti i naše autentičnosti (usp. Hayes 2007:6), ali i ukazati na slijedeće procese:

"Moglo bi se raspravljati kako rad koji ljudi ulažu kako bi promijenili svoju kuću predstavlja više različitih procesa – preslikavanje prošlih (sretnih) iskustava, pokazivanje ukusa (u namještenju, bojama, itd.), kreiranje identiteta, i življenje određenog životnog stila" (ibid).

Življenje određenog životnog stila može se manifestirati kroz preferiranu paletu boja (poput spomenute bijele, ljubičaste i sl.) koja stanaru znači nešto više od estetskog rješenja, kao i kroz ciljani odabir tekstura i izbora namještaja:

"Nećemo kupit krevet, napraviti ćemo postolje, napraviti će se kostur, ja sam dobar sa drvom, njen tata je odličan sa drvom, i ispod će biti velike ladice. [...] Ispred ćemo imati jednu, onak, škrinjicu, to joj se sviđalo. Od dede i bake ostale su stranice kreveta...oni starinski kreveti, to će sve obraditi...Znaš kak će to izgledati...sa eventualno nekakvim željeznim detaljima...Mrak. Mrak." (Ivan M., 23)

Iz gornjeg citata je vidljivo kako za Ivana upravo činjenica da će sam (ili uz pomoć partneričinog oca) izraditi krevet po vlastitoj ideji, koristeći obiteljsku ostavštinu i modificirajući je po vlastitom ukusu, dodaje osjećaj vrijednosti i ponosa na taj komad namještaja.

Katkad se predmet naših želja, bio on izrađen ili kupovni, može s vremenom pokazati kao neadekvatan:

"I onda sam uzela ovu prekrasnu investiciju. Ne, isto mi ga je puna kapa i mrzim ga, odvratno mi je i ružan je i apsolutno sve. Ništa mi se na tom kauču ne sviđa. Jastuci su najgori koje sam ikad u životu vidla, a neda ti bog da zaspiš na tom. Ne da ti ukoči vrat nego te boli u glavi unutra, ne zajebavam se. Znači ne na opip nego unutra te boli glava kužiš tak da ono, fakat ga mrzim. [jel ti inače bitnija estetika ili funkcionalnost?] Pa, iskreno, više estetika što me zna koštati puno puta, ali ono ne znam, kažem ono... ovaj kauč mi je bio lijep a kaj je najgora ima isto takvo sranje crno. Ono, super izgleda još si vidim ono, ne, pašo bi znaš super, jebote, a kauč je takvo sranje, a znam jer ga imam, ali eto znaš bio je opet na akciji pa mi je prozujalo. [ozbiljno?] Da, još su bili jastuci, ne ova narančasta govna [...] isti, isti, isti, samo crni [...]evo, sad ti opet kažem, ono. Estetika, a ne funkcionalnost, što znam najebati, al eto...tak da... Znači, znam da ne mogu spavati na njemu jer je katastrofa i ne znam šta, al eto." (Sanda, 29)

U ovom slučaju kazivačica pri kupnji preferira estetiku nad funkcionalnošću, i sama svjesna da taj pristup često "zakaže" – no, vidjevši u trgovini isti kauč kakva ima i sama, ali u drugoj boji, ipak razmišlja o kupnji. Iz toga je vidljivo da estetski aspekt nikako nije zanemariv, dapače, da uz naraciju o želji za promjenom jer je nešto *staro*, treba svakako

promotriti želju za nečim drugim jer je *lijepo* i postaviti je u relaciju s vlastitom reprezentacijom preko stambenog prostora.

Vlastita reprezentacija može biti i izraz stanareve slobodne intervencije u funkciju predmeta kroz praksu prenamjene namještaja i sitnica, kao u Paulinom slučaju: "Onda sam uzela jednu onak drvenu škrinju, to je inače nama bilo za igračke, ali mi je onak slatka neka šarena...Ono, to moram obrisati malo, i preprati i to... Ne znam kaj bum unutra držala, bum vidla..." (Paula, 23). Prenamjena katkad proizlazi iz nužnosti gdje predmeti privremeno ili trajno dobivaju drugu svrhu u nedostatku adekvatnog komada namještaja – kao "zamjenski" namještaj. Na primjer, u slučajevima mojih kazivača, ormar za odjeću preuzeo je ulogu smočnice, u drugom slučaju gornji kuhinjski elementi prenamijenjeni su za skladištenje odjeće u nedostatku ormara, a dobiveni kupaonski elementi trajno su postavljeni u hodnik. Iz kojeg god razloga se prenamjena vrši, ona je uvijek izraz stanarevog slobodnog promišljanja funkcionalnosti predmeta čime on predmetu pripisuje novu funkciju kako bi zaposjeo i sam predmet i gradio dom točno kakav mu treba i kakav želi.

Psiholog Mihaly Csikszentmihalyi i sociolog Eugene Rochberg-Halton su primijetili kako su predmeti koje stanar ciljano kupuje, željeno odabire, sam prilagođava ili preobražava ispunjeni značenjem:

"[...] dom zadržava identitet mjesta uvelike iz razloga što je istinsko skladište simbola identiteta. Dragocjeni kućanski predmeti – koji služe kao osobni i javni znakovi sebstva – su sami po sebi većinom pokretni, i mogu mogu biti ritualno korišteni kako bi preobrazili *novu kuću* u *stari dom*." (Cuba i Hummon 1993:550)

Prostor sam po sebi, u arhitektonskom smislu kuće ili stana, emocionalno ne označava ništa. On je tek mjesto u kojem će se smjestiti predmeti i u koji će se, s vremenom, življenim iskustvom, upisati stanaru važna značenja i simboli koji će označiti emocionalnu transformaciju iz prostora u dom. Ta transformacija može biti "ubrzana" ili bar potpomognuta smještanjem predmeta ili namještaja koji za stanara već otprije imaju dublje značenje koje se tada prenosi i na prostor koji zauzimaju.

Proces transformacije iz nove kuće ili stana u stari dom donosi življeno iskustvo koje uz sebe nosi još jednu nužnost, a to je spoznavanje dinamike u zgradi, odnosno okolici zgrade kada stanar s tom mikrolokacijom nema nikakvih prethodnih spona:

"Ona [stanodavka] je meni rekla za tu Zvezdanu nešto da je malo ona eto...takva. Da je bivša narkomanka, da malo voli popit. Bokte da malo... voli popit do razbijanja prozora, bacanja stvari od

sina kroz zatvoreni prozor. Normalno da je sve puklo i ono jebanje matere bilo kome ko dinsta luk. To je bilo genijalno, neću to nikad zaboravit. Taman idem radit ručak, narežem luk, stavim ulje na vatru da se zgrije i sam čuješ ono u podne: 'Jebo vam bog mater! Ko dinsta luk? Seljačine!' Ja ovak i sad staviti il ne staviti. I ovak slušam još malo ono i ne vjerujem kaj čujem. 'Imate jebene prozore! Zatvaraj prozore pička ti materina! Ko jebeni luk dinsta!' Ja onak, ha radim ručak. Nije bio moj. Ili jebanje materi ljudima kojima laju psi, to je isto bilo. Da će ih sve potrovat i...ne znam. Ovi gore iznad su selili stvari svako jutro[...] ja mislim da je imo trosjed koji je razvlačio svaki dan. Ja mislim, niš ne bi bilo sporno, razumijem, mali je stan, moraš razvuć, ali ti to traje čuku vremena. Svaki dan u sedam ono [onomatopeja škripanja] i ono ko da te neko jebe u glavu, to ne znam. Čak smo zaključili da ima neki laboratorij droge gore. [...] A do vrata jedna su bili dvoje starijih ljudi koji su tebi srali zbog bicikla [...] I [onaj] koji je volio u nedjelju oko pola sedam ujutro i sedam pjevat operu. On osobno i ima ne znam koliko dječurlije koja su bila ono." (Sanda, 29¹⁴)

Bitno je naglasiti kako se u većini slučajeva selidba događa postepeno, u valovima, točnije, rijetko se sav namještaj unese u stan odjednom ili u kratkom roku, najčešće se donosi u etapama,¹⁵ kao i odjeća, obuća, elektronika, kuhinjski aparati i slično. Dodatni je otežavajući faktor pažljivo tempiranje selidbe kako ne bismo preduhitrili s potrepsčinama prije odgovarajućeg skladišnog prostora i slično.

Kod kazivačice koja je uselila u prazan podstanarski stan kupnja je također obavljana u etapama, no u tom je slučaju od početka planirana izvedba zeleno-bijelog doma:

"Da, zeleno-bijelo je bila kombinacija. Stolići za 5 eura, zeleni tepisi za 10, stolić za tv, radni stol [...] Sve one osnove, tipa ona vješalica za veš, i suđe, suđa nije bilo.

[Suđa uopće nije bilo?]

Ništa, ništa. Bila je tipa jedna čaša i jedan tanjur, tek tolko valjda... Al tanjur iz doba Hitlera, ne znam od kud je bio tanjur. I drugo mi je bilo najbitnije na balkon postaviti neku zaštitu da mi se ne vidi i da, kad sam shvatila koliko je vruće u stanu i ono kao da nije vruće u stanu, al jebiga kak je sunce od 11 do 10 navečer tuče direktno onda nije bilo to neka špica." (Sanda, 29)

Do kupnje u etapama dolazi, kako je vidljivo, postepenim otkrivanjem nedostataka prostora, što donosi življeno iskustvo. U autoričinom slučaju ono je kroz vrijeme donosilo niz manjih i većih spoznaja o nedostacima stana koji nisu prvotno bili vidljivi, ili se nisu činili nužnima za promijeniti – življeno iskustvo promijenilo je konceptualnu viziju prostora¹⁶. S

¹⁴ Zbog obujma problematike ovog rada, ne mogu se dotaknuti tematike susjedskih mreža i odnosa, ali smatram kako bi ona bila plodno tlo za buduća istraživanja.

¹⁵ Na koje utječe ažurnost dostave iz trgovina namještajem, majstori, slobodni dani, ali i prijatelji i slobodna besplatna radna snaga, kao i dostupnost vozila.

¹⁶ Na primjer, dodavanje vješala za sušenje odjeće u kupaonici, promjena rasvjete u kuhinji, novi raspored odlaganja suđa, bojenje i tapeciranje blagavaonskih stolica itd.

vremenom su ona i partner odustali od koncepta inkorporacije radnog prostora (velike biblioteke i zasebnih radnih stolova) u dnevni boravak/spavaću sobu želeći stvoriti otvoreniji, čišći prostor.

Tijekom istraživanja susrela sam se sa slučajem u kojem je kazivač postupke svoje partnerice prepoznao kao naznake želje za suživotom bez prethodnog razgovora. Kazivaču je djevojka u ranijim mjesecima veze u stanu ostavila igraću konzolu *GameBoy*, a nešto kasnije i *PlayStation*, na što on nije inicirao razgovor o useljenju niti povezoao ostavljanje njezinih stvari s namjerom da se useli k njemu. No njenu sugestiju da donese i stolno računalo on izričito odbija, objašnjavajući taj čin u razgovoru sa mnom kao "*Home is where the komp is.*" (David, 33). Nakon što je odbio preseljenje računala, poveo se razgovor o useljenju gdje je partnerica potvrdila da bi htjela zajednički suživot, no on je smatrao kako još nije spreman za taj korak.

Fizička, ali i simbolička metamorfoza prostora obilježava liminalnu fazu stvaranja doma. Prelaskom sa ideja i mentalnih skica na djela događa se prijelaz u kojem stvaranje svog doma označava osamostaljivanje, kreiranje svoje vizije prostora kao odraza nas samih. Kazivanja nam pokazuju kako je za ostvarenje te vizije nužno ovladati prostorom za koji želimo da nam postane domom. Kazivači navode niz primjera u kojima je vidljivo kako postoji velik broj načina na koje se to upisivanje sebe u materijalno očituje – od gotovo ritualnog čina čišćenja prostora, stvaranja ugođaja (emocionalnog i estetskog) bojom i predmetima (kupljenim, poklonjenim, preostalim od bivših stanara ili izrađenih vlastitom rukom), pa sve do promjena i modifikacija kada se uvide mane zamišljenog modela te pronadu načini za poboljšanje (funkcionalno, estetsko i sentimentalno) čime prostor još "više postaje domom".

3.4. Postliminalna faza

Postliminalna faza pri stvaranju doma znači završetak sustavnog zaposjedanja prostorom i pojava osjećaja zadovoljstva prostorom i mira u njemu. U ovoj fazi zadobiva se osjećaj bivanja stanarom nakon što je u vremenu trajanja liminalne faze taj osjećaj bio izgubljen – taj je osjećaj drugačiji od osjećaja bivanja stanarom u roditeljskom domu i predliminalnoj fazi. Victor Turner ističe kako takav, promijenjeni status nalazi potvrdu u zajednici:

"Treća faza, koju je van Gennep nazvao 'sakupljanjem' ili 'sastajanjem' sadrži simboličke fenomene i radnje što predstavljaju povratak lica u njihov nov, razmjerno čvrst, povoljan položaj u cjelokupnom društvu. Za one koji se podvrgavaju obredu životnog ciklusa to obično znači poboljšavanje statusa, korak dalje na životnome putu preoblikovanom kulturom" (Turner 1989:45).

Kada stanar smatra da je uređenje završeno poziva članove obitelji i prijatelje kako bi im prikazao svoj novi dom.¹⁷ Ti posjeti, koji mogu biti osmišljeni kao zabave, organizirani ručkovi, itd., imaju višestruko značenje. Za stanara, kao i za članove njegova užeg kruga obitelji, rodbine, prijatelja i sl., obilježavaju kraj procesa selidbe (u obliku slavlja), ali i kako bi stanar dobio povratnu informaciju o učinjenom poslu. Izabrani gosti na taj način zapravo propitkuju njegov novi status stanara procjenom njegovog doma, ali često i provjeravaju kako je stanar iskoristio pomoć koju su mu tijekom procesa selidbe pružali, odnosno je li prihvatio i implementirao njihove sugestije te kako je ili je li uopće upotrijebio komad namještaja, pokućstva ili dekoracije dobivene od njih.

a) Prvi posjeti, ritual proslava i poklona za useljenje

Završetkom prethodnih faza, stan se smatra spremnim za korištenje. Stanar ili par možda još nemaju osjećaj doma, no završen je ciklus selidbe. Međutim, kako bi se obilježio prekid stanja između jedne svakodnevice (u roditeljskom domu) i druge (u novostvorenom vlastitom), kao i kako bi se novi stan prezentirao roditeljima, rodbini i prijateljima, dolazi do ritualnih prvih posjeta, odnosno proslava useljenja čiji je cilj obilježavanje okončavanja jednog procesa i prelaska u novo (stambeno) stanje ispunjeno drugačijim svakidašnjim rutinama, dakle završetka liminalne faze.

Od slučaja do slučaja mojih sugovornika, takav obred može biti proslava za useljenje kojoj prisustvuje veći broj prijatelja i rodbine sa svim konturama "klasičnog" tuluma: cjelonoćno ili kraće okupljanje uz alkohol, glazbu, cirkulaciju grupica ljudi i slično.

¹⁷ Često se taj postupak ponavlja i kasnije pri svakoj većoj promjeni u prostoru.

Može biti, s druge strane, naglasak na intimnijem miljeu i nizu ručkova ili večera uz manji broj prijatelja međusobno odvojenih kao i odvojenih od roditelja i rodbine – ovaj pristup je u pravilu češći. Postoji prešutna hijerarhija važnosti, odnosno redosljed poziva, gdje su neki prijatelji uvrijeđeni što su neki drugi prijatelji "vidjeli stan" prije njih, kao i osjećaj stanara da ukoliko poziva jedan krug na večeru, i drugom mora biti ponuđen ekvivalent – u formi objeda, a ne "samo" kave recimo. Objed kao praksu znatno važniju od "običnog" posjeta, popodneve kave ili kolača, navode češće roditelji, koji naglašavaju odlazak "djetetu na ručak"¹⁸, uobičajeno i donoseći manje poklone u vidu kave ili boce vina. Značaj tog objeda nadilazi samo druženje uz jelo, već je izraz zahvalnosti za pruženu pomoć, ali i indicacija udomaćenosti i zadovoljstva prostorom. U isto vrijeme taj čin uspostavlja useljenje kao legitimaciju novog, samostalnog kućanstva.

Pokloni za useljenje uključuju "veće" stvari kada je riječ o roditeljima i rodbini, koja u pravilu zna koja to "veća" stvar nedostaje – što može varirati od skupljeg komada posuđa, do komada namještaja koji nedostaje, ili ponude da financijski pomognu pri kupnji namještaja ili aparata. S druge strane, neovisno o kupnji takvog skupljeg komada, darivanje sitnica za useljenje uključuje sve koji nekome dolaze, i one u pravilu čine sitnije potrepštine. Kazivačica Kristina objašnjava kako je princip kojim se vodi pri kupnji darova za useljenje polazanje od onoga što bi se njoj svidjelo, kao i ono što smatra potrebnim:

"Kaj kupujem ljudima... Najčešće neke ove sitnice tipa po Ikei kaj imaš, znaš ono kaj zgleđa guba i kaj možeš stavit bilo kam...nešto funkcionalno. Tipa neki za suđe stavit nešto ili one...pomagala za kuhanje, bla bla. Nekaj takvo. Ono kaj se meni dopada i kaj bi meni bilo funkcionalno u kuhinji imat, tak nešto isto drugima." (Kristina, 28)

Nadalje, donosi se alkohol, nešto za smočnicu ili nešto slatko:

"Da, vidiš, nama je svatko dofurao po vrećicu tjestenine [smijeh]. Sjećam se da smo dobivali sve i svakakvu hranu. Tjesteninu i kekse iz nekog razloga...to je kao da se snađeš za prvu ruku kad se još useljavaš i da imaš nekaj doma da si napraviš na brzinu." (Ivan S., 25)

Kao često viđen poklon pri posjetima navodi se i "ciglica kave" koja je već, čini se, poprimila obrise kulturnog stereotipa koji u nekim slučajevima znači i određen humoristični odmak od tradicije: "to je klasika. To mi je više zajebancija. Ono, to su uvijek svi radili tak da mi je to ono, ideš u posjetu i furaš nekome ciglicu kave." (Kristina, 28)

¹⁸ Primjerice, u autoričinom slučaju, zadesilo se da osam mjeseci od početka suživota roditelji nisu "formalno pozvani na ručak" iako su dolazili na različite slične prigode. Taj je poziv polučio svojevrсно oduševljenje, gdje se sintagma "idemo im na ručak" ponavljala i rodbini, a sama prigoda je uključivala "poklon za mladu gazdaricu".

Treba naglasiti da praksa poklanjanja sitnica za dom predstavlja jedan od popularnijih poklona uopće; upravo jer sitnice i potrepštine predstavljaju na neki način nepogrešiv izbor.

Pokloni za stan, nadalje, na zanimljiv način oblikuju i dinamiku poklanjanja općenito od useljenja u stan. Ne daruje se samo u prilikama prvih posjeta i slično, već sitnice za dom počinju postajati "legitimni" pokloni i za događaje kroz godinu – rođendane, godišnjice, Božiće i slično. Ti pokloni uključuju, primjerice, kolica za tržnicu, kalup za kuglof, skuplji nož, vatrostalnu posudu, set posteljine, ekspres lonac, umjetničke slike, kuhinjske krpe, set čašica za aperitiv, manje kućanske aparate poput miksera i štapnih miksera itd.

Tim društvenim gestama stanari široj zajednici pokazuju simboličku dovršenost doma i umještenost u novi prostor, dok, s druge strane, zajednica pokazuje njihovo prihvaćanje novog statusa stanara i prostora u kojem obitava.

b) Prvi osjećaj da je sve na mjestu

Prethodni postupci predstavljaju nužne korake za stvaranje doma, no oni ne donose osjećaj doma, već osjećaj *u-mještenosti* (Hammond 2004, prema Čapo Žmegač 2013:337) ili re-teritorijaliziranosti (Gupta i Ferguson 1992, prema Čapo Žmegač 2013:337) – dok konkretan osjećaj doma dolazi u ovom koraku. Ovisno o financijskim mogućnostima, poduzete su sve mjere da prostor ispuni željene kriterije, odnosno da manifestira aspekte bitne stanaru – bila to sigurnost, uгода ili koncept utočišta. Ponajviše je prisutna uspostava kontrole nad cjelinom stana i njegovim pojedinim dijelovima kroz tri zaposjedanja prostora:

"Zapravo, svagdi gdi boravim sam napravila neku sitnicu, tek tolko da sam ostavila svoj otisak u svim dijelovima. Jer ja sam sad gazdarica [smijeh] i da, sad sam gotova... Jedino taj podrum, nikak da se natjeram da odem dolje i pospremim ga do kraja. Al ono, tam ne boravim i to budem polako, dok mi se bude dalo. Kužiš? Sad ispada ko da sam cijelu kuću pretumbala, al nije.. jedino sam imala neku potrebu označit sad... svoje mjesto. Jer tati je svejedno, a ja volim da prostor odiše sa mnom. Ono, volim vidjet sebe u prostoru. A to su baš te sitnice – svijeća sim, cvjetić tam, anđeli svugdje [smijeh], al kužiš me.." (Tea K., 24)

Prvi osjećaj da je sve na mjestu nastupa kao odraz bivanja u prostoru nakon prethodnih aktivnih intervencija. Ono donosi navikavanje na postojeći raspored namještaja i pokušava, ispravljanje sitnijih nedostataka¹⁹, kreiranje hijerarhije budućih želja kao rezultata pristanka na privremeni namještaj do financijskog oporavka, te, na kraju, rutinizacije svakodnevice.

¹⁹ Poput drugačijeg rasporeda namještaja nakon što se uvidjelo da prvotni raspored nije funkcionalan.

Rutinizacija je ključna u ovom koraku, ali i općenito za stvaranje osjećaja doma. Navikavanje na prostor i automatizmi donose stabilnost iz koje proizlazi osjećaj da je "sve po mom", kao i osjećaj sigurnosti i ugone. Rutinizacijom se postiže odnos prema prostoru koji podrazumijeva svakodnevicu koja je predvidljiva i satkana od stambenih obrazaca koji se redovito izvršavaju, odnosno rutina čini stambenu svakodnevicu *poznatom* (Dupuis i Thorns 1998:33).

Rutinizacijom dom zadobiva još jednu karakteristiku koju ne pronalazim u literaturi, a nekoliko kazivača je spominje – to da dom ima svoj specifičan miris na koji se stanar navikne i ne primjećuje ga, osim u situacijama duljeg odsustva: "Onda me nije bilo mjesec dana i onda vratiš se i onda znaš ono duboko udahneš i onak. Taj neki da, miris." (Sanda, 29). To je primjetila i druga kazivačica:

"E to je fakat istina, to sam se i ja sjetila, to je onak, imaš poseban svoj, ti u biti kad si doma, ne kužiš svoj miris doma dok nisi negdje vani i svaki kad uđeš kod nekog u stan ima svaki svoj ono šmek. Nije po nekome nego po nečijem tom. Tak i tvoj ima vjerojatno za neke druge, al ti dok si tu ne osjetiš... [...] Kad te nema dugo i onda uđeš unutra i onda onak znaš – to je to, to je moje, to je moje mjesto." (Kristina, 28)

Na jednak način roditeljski dom, iako je niz godina bio i stanarev dom te imao "taj" specifični miris doma, nakon što ga on napusti i stekne rutinu u novom domu, za njega prestaje imati "taj" miris i postaje poput drugih prostora, odnosno za njegov miris dolaze drugačije asocijacije:

"Recimo moj miris, miris u Deželićevoj više nije miris kakav je bio kad sam bila ja [...] sad miriši, evo miriši ko stan od moje bake. Po, ne znam, po baki miriši, evo tak mi stan miriši, po starim ljudima, ono nije više taj neki... ne znam." (Sanda, 29)

U naknadnim razgovorima, kada se element mirisa doma spominjao i s ostalim kazivačima, više ih je potvrdilo postojanje specifičnih mirisa vezanih uz konkretan prostor. Međutim, važno je primijetiti kako niti jedan kazivač nije bio u mogućnosti taj miris konkretnije opisati, usporediti niti definirati.

Analiza iskustava kazivača nam donosi zaključak kako postliminalnu fazu karakterizira osjećaj "završenosti" faze uređenja, osjećaj dominacije nad prostorom i udomaćenosti. Tada se dom "službeno" otvara za bliske osobe – obitelj i prijatelje kojima se pokazuje i objašnjava uređenje doma, načini na koje je stvoren te atmosfera koja se željela postići. Na neki način dom, te istodobno i domaćin, prolazi svojevrsnu recenziju od strane

osoba koje su mu/joj bliske, u čemu se očituje i važnost doma kao sredstva reprezentacije. Ako prostor zadovoljava potrebe stanara, na način da stanari s vremenom gotovo niti ne primjećuju pojedine stvari, već intuitivno funkcioniraju u svom okruženju, tada uistinu možemo reći kako je taj prostor postao domom, a stanar udomaćen.

4. REFLEKSIJA RODITELJSKOG DOMA I PRIJAŠNJE PRAKSE STANOVANJA

Stvaranje doma pri prvom osamostaljivanju postupak je koji svoje temelje pronalazi u prijašnjim iskustvima (kao što je to objašnjeno u potpoglavlju *Kontemplacije o mogućem domu*). Ta su iskustva dalekosežnija od odabira lokacije novog doma, postupaka njegove izgradnje i njegovog konačnog izričaja. Taj dalekosežan utjecaj prijašnjih stambenih praksi vidljiv je u samom individualnom osjećaju doma. Replikacija ili odmak od atmosfere, problematičnih točaka i osjećaja koji dom pruža uvelike su određeni prijašnjim stambenim praksama.

4.1. Kritika teorije habitusa Davida Morleya i repliciranje i odmak od naučenih ili kulturno uvjetovanih praksi

Dio teoretičara dom vidi kao rezultat interakcije obitelji na određenom prostoru do kojeg dolazi kroz određeni period vremena, a čiji je cilj obitelji pružiti osjećaj sigurnosti i privatnosti te im biti utočište, ujedno služeći kao platforma za učenje socijalizacije. Dakle, veći je naglasak na djeci no na roditeljima:

„[dom je] prije svega, mjesto za interakciju obitelji i okruženje za osobnu odijeljenost slobodnu od komentara javnosti ili suzdržanosti. Dom je također okruženje za razvoj osobnih vrijednosti, i obrazaca socijalizacije i društvene reprodukcije općenito“ (Imrie 2004: 746)

Na taj način dom za stanare dobiva novu dimenziju, onu odgojnu, no u tom citatu nedostaje percepcija doma van okvira obitelji, čime se isključuju svi ostali vidovi stanovanja. Učenje socijalizacije britanski sociolog David Morley naziva "habitusom svoje kulture":

"Ono što Woodova i Beckova analiza dijeli s Bachelardovom je svijest o načinima na koje ni najbanalniji kućanski predmeti i strukture nisu samo fizički entiteti, već su rutinski prožeti vrijednostima i simboličkim značenjima. Ako dom iz djetinjstva daje početni oblik svom kasnijem

pamćenju, ovo je možda iz razloga što kroz (doslovno) učenje življenja (ponašanja) u domu djeca stvaraju 'habitus' svoje kulture" (Morley 2000:20)

"Habitus' svoje kulture" ovdje je shvaćen kao temeljno načelo koje se kasnije ponavlja, no ono svakako ne može biti jedino načelo²⁰ kakvim ga prikazuje Morley, govoreći o višegeneracijski nepromijenjenom domu, repliciranju istih obrazaca i posve pasivnim primateljima tradicije:

"Kako autori postavljaju: "Što je dom za djecu osim mnoštva pravila?" Soba tako može biti najbolje shvaćena kao vrsta objektiviranog kolektivnog sjećanja ili mnemonijskog sredstva koje 'u rasporedu svojih dijelova' čuvaju kako se u njemu ponašamo. Prirodno, utoliko što ti rasporedi proizlaze iz prošlosti odraslih koji su namjestili sobu, soba je također sjećanje na njihove prošlosti. Njihova djeca, učeći živjeti u sobi koju su njihovi roditelji namjestili, uče upamćenim vrijednostima sjećanja svojih roditelja – na sobe u kojima su oni odrasli. Na taj način habitus se prenosi kroz generacije" (ibid).

Iako dijete uči živjeti u sobi (šire, domu) koji su roditelji namjestili, ne znači da se prema tome odnosi pasivno. Kazivači za svoje sobe izražavali svoje želje i preferencije i roditelji bi ih u pravilu (ovisno o financijama) uvažavali, a razina slobode u namještanju i opremanju sobe rasla bi kako bi dijete bilo starije, posebice u pubertetu²¹. Međutim, ta se sloboda najčešće nije mogla prakticirati u ostalim prostorima stana, i dijete je bilo svjesno svoje pozicije naspram roditeljske u tom odnosu moći:

"Živiš sa starcima, ne zato kaj si ti odabro nego je to tak i živiš po njihovim pravilima i ne znam... Stvari se stavljaju tam di ih oni stavljaju, čisti se kad oni oće da se to čisti i ne znam... Ruča se kad oni odluče da se ruča, znaš, to je prostor gdje si ti al...ko da si, ono, uvjetovan njima, šta, kak njima paše, kak su oni sebi organizirali život, kak je njima..." (Kristina, 28)

Iz mogeg se istraživanja može zaključiti da je habitus svakako utjecajan na iskustva doma kod kazivača, i to na vrlo slojevit način, posebice jer je riječ o mladim ljudima koji po prvi puta grade svoj dom:

"Na neku promjenu se ne može gledati kao na neovisnu o onoj prijašnjoj, ali smjerovi kretanja proizlaze iz naracija o sebi i odnosima između stanovanja, mjesta i identiteta, zbog čega je nemoguće stvarati predvidljive modele koji obuhvaćaju 'jedinствене uvjete i okolnosti' " (McAuley i Nutty 1982, prema Winstanley et al 2002:825)

²⁰ Iznimno važnim možemo smatrati još (bar) utjecaj okoline (točnije, svih društvenih grupa s kojima dijete ima kontakt van nuklearne obitelji), popularne kulture u svim svojim manifestacijama i konzumerizam, no o tim će utjecajima biti više rečeno u poglavlju *Dom kao perpetuirana nedovršena priča i stvaranje doma kao proces bez kraja*

²¹ Kada su svi kazivači imali potrebu individualizirati svoj prostor, najčešće posterima, bojenjem zidova, fotografijama i sl.

Njihova percepcija doma kao mjesta koje mora pružati sigurnost, privatnost, ugodu i omogućiti im da sve bude po njihovom formirana je kroz iskustva iz djetinjstva, njihov odnos s roditeljima i promatranjem i učenjem iz roditeljske dinamike. Međutim, nije riječ o pasivnoj replikaciji viđenih radnji i doživljenih osjećaja već aktivnom nastojanju da se željen osjećaj doma postigne *jer* su ga osvijestili u roditeljskom domu i *žele* ga u vlastitom, ili *jer* je u roditeljskom taj osjećaj *nedostajao* i aktivno ga *žele stvoriti*.

Primjerice, sociolog Peter Saunders govori o domu kao ključnom za pružanje ontološke sigurnosti, gdje je dom mjesto "gdje ljudi imaju kontrolu nad okolišem, slobodni su od nadzora, slobodni da s lakoćom budu svoji u najdubljem psihološkom smislu, u svijetu koji može biti viđen kao prijeteći i nekontrolirajuć" (Saunders, prema Kearns et al 2000:388). Ontološka sigurnost ujedno je više emotivni fenomen ukorijenjen u nesvjesnom no kognitivni proces (usp. Dupuis i Thorns 1998:30), dakle njen značaj dolazi do izražaja tek kad je sigurnost na neki način ugrožena ili dovedena u pitanje. Jedna kazivačica tako na više mjesta u razgovoru spominje da joj je sigurnost ključna za osjećaj doma:

"Pa daje mi veliku, ne znam, na početku ono, čim skrenem u ulicu koja ima šta penjanja do gore, ne znam, neki taj osjećaj sigurnosti, da ti ne može ništa bit. Ne znam, ovo je prvi stan di spavam sa svim otvorenim prozorima makar sam u prizemlju ajmo reć, di nije frka da neko ti može doć ili ne znam šta jer ono. Kaj ja znam, svi susjedi okolo, ne znam bilo je na primjer, zaboravila sam svjetla na autu. Kužiš, odmah je frajer zvonio ono 'gle svjetla su ti ostala upaljena na autu'. [...] Iz žbunja mi je frajer pomogo da se izvučem van s autom i ono ne znam. Po lavežu pasa, što je nekom banalna stvar, al meni nije, točno znaš jel neko stran u ulici il neko ko je ok pa nema problema. Tak da da, osjećam se sigurno i ko doma." (Sanda, 29)

Međutim, ta konstatacija dobiva drugačije značenje kad se uključi širi kontekst, koji govori o iznimnom osjećaju nesigurnosti u roditeljskom domu koji je trajao nekoliko godina:

"Pa gle, ta neka hladnoća tog stana, pa znate sve... ono dozivali smo, u biti ja, neka govna u stanu i kaj sam ja bila uvjerena dan danas da je to još uvijek tamo. Bila sam u srednjoj školi i frend i ja smo zabrijali na crnu magiju i te gluposti i onda je on meni dao neke riječi da izgovaram ak oću...to je u biti bila ko neka meditacija, al plus još neke riječi da ono. Ja ne znam, nije, nije to bilo prizivanje duhova nego samo taj neki početni dio crne magije, ne znam. I uglavnom ja sam bila solo i počela sam to radit i znači kak ti je moj hodnik u Deželićevoj ful dugačak i moja soba je tu negdje, ne mogu sad više objasniti. Uglavnom nešt je proletilo, al fakat je proletilo kak su mi vrata bila odškrinuta brutalno brzo, ja sam to vidla, neka, ne mogu reć da je neka osoba nego neka ko sjena, ne znam i čuo se onaj smijeh iz horor filmova, znaš onaj odvratni. E znaš kaj, sad su mi se dlake naježile sve. Uglavnom i fakat je onda počelo to s lijeva na desno, sve mi se naježilo, i ja sam zvala tog frenda... Gle, histerija, bilo mi je na rubu da skočim van i onda mi je dao neke riječi da izgovorim i kak to izgovoriš više nikad

u životu ne smiješ bilo šta pokušat od crne magije. Ne znam, ne kužim se toliko u to tak da...kak sam to izgovorila tak je sve prestalo. I onda poslije godinu dana sam se družila isto s ekipom [...] bio je frajer koji se isto s tim glupostima bavio i znam da je bilo, molim te, ušli smo opće u hodnik od zgrade, nije htio uć gore. Ono, nije htio uć u stan, jer ono, veli gle [mimika *ne*] I ta njegova cura se isto bavila, ja pitam 'koji kurac?', 'gle', veli, 'neka energija ti je u stanu' ono, nelagodno, a oni nisu znali šta je bilo. [...] Još je meni bilo u tom stanu spavat do zadnjeg dana, znaš ono, zaključaš sve, ja sam ti vrata znala svoje sobe zaključavat nedom bog da mi se pripiša jer veliki stan i ono, ne znam uvijek mi je bilo, uvijek mi je bilo katastrofa. Još pogotovo kad su mi bili provalili, kad, prije dvije godine, godinu dana, gle, prošlo ljeto, Bože dragi." (Sanda, 29)

Potreba za privatnošću, odnosno "privatizacija doma, s privatnošću kao temeljem intimnosti i samoostvarenja se pojavila u vrijeme kada je život sve više javan (Sommerville 1998) i bijeg od pogleda i zahtjeva modernog života sve je više privlačan" (Kearns et al 2000:389) kod druge se kazivačice pojavila kao reakcija na invazivni pristup roditelja:

"makar ti to opet nije to jer smo živjeli u istoj kući i opet bi oni stalno uletavali... [...] Privatnost, obavezno. [...] To je super kod mene gore zato kaj fakat...ovak kak je sad razmješteno, to jest kak bih ja to razmjestila, onda fakat imaš lijepo svoj prostor gdje nije preko puta tebe druga zgrada gdje ti ekipa ujutro pije kavu nego imaš slobodu, možeš radit kaj god hoćeš i derat se koliko hoćeš. Nikom ne smetaš ni ništa takvo." (Kristina, 28)

Druga je kazivačica u dinamici suživota s roditeljima prepoznala da može doći do potencijalno konfliktne situacije s partnerom:

"Smeta mi to da zapravo nema podjele posla. Mislim, ima podjele posla, znaš ono, još uvijek tradicionalno, muško – žensko, principa, sve žene se brinu za pranje suđa. A onda kad se suđe opere, to je normalno, kad tata pokosi travu, onda je to ono...pokosio je travu pa ćemo mu otvorit pivu. Ali voljela bih...problem nastane kad navečer nije oprano suđe i onda nastane cijeli urnebes 'zašto nitko nije oprao suđe'. E, voljela bih da zapravo bude otprilike podijeljeno što kada tko radi, ili da se više dogovaramo tko će kaj raditi da ne dođe do takvih eskalirajućih situacija kad onda samo odjednom u pol 9 upadne tata u sobu i veli 'dobro, kaj vi radite cijeli dan, zašto nitko nije oprao suđe'. To bih ja fakat probala odmah dogovoriti [s dečkom]. Čistit ćemo oboje, kako ćemo čistiti, jer to je ta situacija u kojoj smo različitog karaktera. Ja bih čistila vikendom, on bi čistio cijelo vrijeme pomalo. Al trebamo se dogovoriti oko toga." (Janja, 24)

Više je kazivača na različite načine spominjalo kredo da je dom "tamo gdje je sve po mom", što se može objasniti kao "naše viđenje samostalnosti jest da je ono mješavina *slobode da* i *slobode od*, to jest slobode da radimo ono što želimo i izražavamo sebe i slobode od potrebe za opravdavanjem svojih radnji od strane drugih i bilo kakve potrebe za konformizacijom tuđim očekivanjima o sebi" (Kearns et al 2000:389). Ostanak u roditeljskom

domu nakon što su oni odselili tako potiče korištenje prostora na način koji je bio željen od suživota s roditeljima:

"To mi je žal kaj je balkon tak napravljen, mali, uski, ne stane niš gore na to, al bih složila neku mini ceradicu gore i ogradu neku, sad opće nema ograde gore...bila je prije davno, neka stara, šugava, i onda su to starci skinuli, kao, budu to zamijenili, i onda nisu više nikad stavljali. Nisu oni ni koristili baš balkon. [...] I onda bih si isto složila isto ono kaj ste si vi gledali u Ikei, onaj super stolić, nekakva dva, tri stolčeka mala, da si možeš sjest, zapalit pljugu, popit kavu i tak. [...] Nisu moji starci doma nikad ni izlazili na balkon ništa specijalno. Nije vani nikad bio ni stol, ni stolice, niti se sjedilo ikad vani. Zašto oni nisu nikad sjedili vani, ja ne znam. Velim ti, otkad ja znam za sebe taj balkon tu stoji al ništa se na njemu nije radilo ni niš." (Kristina, 28)

Međutim, niz radnji replicira se iz roditeljskog doma, primjerice, kao što je Morley primijetio, više mojih kazivača smatra da je u njenom namještanju dijete lišeno glasa do (u pravilu) početka osnovne škole, odnosno arhetipskom nabavkom pisaćeg stola kao čina koji označava odlazak u školu, kao i javljanjem potrebe za većom personalizacijom prostora:

"Tak da mislim da je to baš onda kad roditelji od klinaca sobu. Jer ja sad već u glavi...mislim, mogu složiti sobu od svojih klinaca. Mislim, nebum bebu pitala kak hoće, nego bum napravila po sebi. Al onda opet danas, sutra, kad bu dete kretalo u školu il nekaj, mislim, kak su i moji sa mnom, otišli smo u dućan i rekli su 'izaberi si sobu'. Pa sam si izabrala tu plavu sobu koju sam imala. Makar ne znam zašto plavu kad mrzim plavu boju al ok, dijete..." (Tea K., 24)

Pokazalo se, kako je vjerojatno i na drugim područjima odgoja, da je dijete "uronjeno" u habitus u smislu da je naučeno na jedan princip, koji potom funkcionira kao svojevrsan arhetip. Primjerice, kod slaganja ormara s odjećom u dječjoj sobi inicijalni razmještaj rade roditelji u ranoj djetetovoj dobi, koji vade robu kako bi ga obukli ili je spremaju nazad, dakle (otprilike) do osnovnoškolske dobi su njegovi jedini (ili najveći) korisnici. U trenutku kada dijete samostalno počinje koristiti taj ormar ono je naučeno da on funkcionira po određenom principu, dakle on nije *tabula rasa* kojeg dijete organizira po želji, već od roditelja uči princip za koji oni misle da je optimalan. Dijete, dok ne dođe do susreta s drugim principom ne propitkuje dana mu rješenja:

"Ema [cimerica] recimo drži sve čarape u kutijama, one koje ti hoćeš. U plastičnim kutijama. U ormaru, ali u kutiji. To je zapravo u toj sobi zato kaj nema ladicu u njezinoj sobi. I ja sam ti držala sve čarape u ladici al mi je ponestalo prostora i onda sam skužila da mi je bolje kupiti kutiju sad i isto staviti u kutije i onda mi se ova ladica isprazni. Tak da ja isto sad imam u kutiji. Ne znam...možda mene Ema je na to potaknula, al doma imam jednu velku ladicu za čarape i meni to doma i dalje stoji u ladici. Nebum to doma sad sve preslagivala u kutije." (Tea K., 24)

Iako se ovdje nije radilo o usvajanju drugog principa i njegove primjene i na postojeća rješenja koja funkcioniraju, kazivačica ukazuje da ju je na drugi princip inspirirala praksa cimerice.

I pri stvaranju vlastitog doma neke se radnje i navike usvojene u roditeljskom domu preuzimaju i repliciraju kao nepromijenjen arhetip, ali uz svijest stanara da postoje i da su preuzete od roditelja, te da im odgovara automatizam koji im pružaju:

"Makar, neke stvari sam pokupila od tamo. Tipa od gluposti, na primjer kad otvoriš ladicu sa vilicama i noževima mi je isto kak ima u Deželićevoj. Znaš, te neke sitnice, al kaj ja znam da to povezujem s tim il jednostavno navika, ono da napamet znaš di je [...] To je neka ta navika. Mislim znaš, možeš ovu tu ladicu di imaš ovaj plastični unutra staviti skroz na desnu stranu pa da s lijeve strane ti stanu noževi. Meni to nikad nije u obzir došlo jer je meni uvijek stajalo, kužiš, s desne strane." (Sanda, 29)

"Ja mislim da to ljudi vole napraviti, ne samo s tim nego šta god si možeš podredit u stanu, tipa u kupaoni mjesto gdje ti stoji sapun tak da ti već automatski neke stvari obavljaš. Tak je meni kad skidam leće. Cijeli život skidam jednu leću pa drugu i nedo Bog da se dogodi nešto da ja krivo zapnem ja sam izgubljena. Ja više ne znam koja je meni ova leća, koja je ova strana to ti je isto to, ne bi to htio poremetiti zato što onda, znaš ono, počneš razmišljati o tome pa se onda... Zbuni te, totalno je neki automatizam i to je jedna stvar o kojoj nikad ne razmišljaš. Ti automatski posegneš u ladicu i znaš di je nož i uvijek ćeš izvaditi nož." (Kristina, 28)

Takav automatizam, ako je stečen u suživotu s roditeljima, osamostaljenjem (posebice u roditeljskom stanu) može i izgubiti svoj smisao:

"Ovo je recimo više ko... kad cijeli život nešto radiš i to ti je već automatizam i onda ti je sve isto. Onak, kad dođeš doma, na određeno mjesto staviš tenisice, kad uđeš u kuću, uvijek imaš isti obrazac, ne znam, gdje se skidaš, kak ideš ovo, kak ideš ono...[...] Tak da velim, to mi je bezveze. Taj prostor koji je...od malih nogu, je više ko nešto na što si naviko a ovo ipak, kad si ti to razmjestiš nešto po svome, onda si ti ipak stvaraš neki novi, znaš ono...novi obrazac. Onda kad ja dođem doma, moram se početi navikavati na nove stvari, znaš, na drugačiji način pristupaš stanu, na drugačije mjesto ideš prvo[...] Da osjetim da je to nešto što sam ja sebi prilagodila a ne nešto što...znaš, ono, uđeš u to i to je tak i sad se navikneš i ok." (Kristina, 28)

U situaciji kada dijete preuzima roditeljski stan i pretvara ga u vlastiti dom dolazi do propitkivanja roditeljskih praksi i intervencije, odnosno reinterpretacije – primjerice, obje kazivačice svoj promišljeni odmak od roditeljskog principa ne vide kao larpurlartistički sukob i ukidanje samo zato jer je naučeno, već relativizaciju samo onog aspekta kojeg smatraju nepraktičnim ili estetski neprihvatljivim:

"Čisto mi je jer masa stvari koje su napravili nisu bile praktične, ne zato što su to bili moji starci nego stvarno... moja stara nikad nije razmišljala na način da može složiti stvari da ti to u biti bude pri ruci. Nego, ne znam, kak je to jednom složila, tak je to uvijek bilo. Onda sam htjela složiti stvari da budu meni praktične. Nije da mi to sad igra ulogu da ja to maksimalno izmjenim, da se ja više ne osjećam ko da je to prostor di sam ja bila ko mala. Da mi je do toga, onda bih sve mijenjala, onda bih prostorije izmjenjala na drugu stranu. Nije. Meni je ovo ok. Samo šta želim neke stvari koje koristiš da koristiš zbog nekog smisla, zato kaj ti to treba. A ne zato kaj sad mora sve bit drugačije." (Kristina, 28)

"Mijenjala bih...znači, kak...one rupe u kuhinjama...znači iznad su vrata, tu su vrata i tu je rupa. Tu sad stoje začini, a meni to tak zgleda sve nabacano i ružno...tak da tu bih nekaj promijenila, al to mi je opet možda više vizualno... Kupila bih one gluposti, one staklenke za začine i onda bih sve stavila u jedne tak da bude sve jednako. Da ne bu ono, ova, ona... e. Al...mislim da samo to. Ne znam, imamo ti opet onaj veliki...tu...no, u kuhinji...element. Jedan element sa staklenim vratima i tu su sve čaše. Na stalcima i ovo, ono. I fakat to tu paše. Nije da bih sad htela staviti tu tanjure ili nekaj drugo." (Tea K., 24)

I na taj se način zapravo odvija "okršaj s habitusom", gdje početno pasivno preuzimanje metode ili principa u jednom trenutku, izazvano kontemplacijom o problemu ili u susretu s Drugim, biva stavljeno na kušnju. Događa se, zapravo, po prvi puta aktivno propitivanje nečega naučenog. Ako naučeni obrazac "preživi" propitivanje, odnosno stanar ga odluči koristiti i dalje, znači da je u njemu po prvi puta vidio vrijednost samog njegovog načela, tj. prepoznao ga je kao povoljnijeg od nekog drugog zbog njegove suštine. Ukoliko se stanar odluči za drugi princip ili preuzme tuđi obrazac, znači da je, zapravo, isto tako po prvi puta u naučenom principu vidio nedostatak i ujedno ga uklonio.

Prema rezultatima mog istraživanja, možemo govoriti o dvama mogućim ishodima "učenja habitusa", no nijedan od njih ne podrazumijeva niti može podrazumijevati višegeneracijsko ponavljanje istih obrazaca ponašanja, namještanja ili korištenja prostora, odnosno skupa stavki koje bismo mogli objediniti pod nazivom "obiteljske stambene tradicije".

Vodeći se logikom da "ne znamo što želimo, ali znamo točno što ne želimo", u sadašnjoj stambenoj situaciji vičniji smo pod svaku cijenu izbjegli prakse, ponašanja i promišljanja koja su nam u roditeljskom stanu smetala. Neovisno od samog odnosa s roditeljima, iz djetinjstva ili puberteta pamtimo nešto što nam je smetalo i bez čega bi, retrospektivno, bili sretniji u roditeljskom domu, te točno te stvari u osamostaljenju zauzimaju vrh liste prioriteta za promjenu. S druge strane, isto tako nastojimo preslikati ili čak pojačati

sve one pozitivne stvari koje su obilježile roditeljski dom, bilo to uređenje ili sam osjećaj koji dom pruža.

4.2. Utjecaji i inspiracija

Utjecaji i inspiracija pri uređenju smjernice su koje zajedno s utjecajem habitusa formiraju sliku idealnog doma, a proizlaze iz šire okoline i medija, za razliku od habitusa koji proizlazi iz življenog iskustva roditeljskog doma kazivača. Također, dok habitus formira kakav će osjećaj dom pružati svom stanaru, utjecaji i inspiracija više su orijentirani reprezentaciji stanara koji će dom pružati na van, ili ispunjenja stanarevog poimanja lijepog. To se donekle može objasniti time da je habitus, suživot s roditeljima neposredno življeno iskustvo svakodnevice u kojoj stanar mnogo više trpi u slučajevima upitne sigurnosti, narušene privatnosti ili nepovoljnih obiteljskih odnosa, nad čime osamostaljenjem uspostavlja kontrola, dok su utjecaji i inspiracija proizvoljno odabrani elementi čiji je cilj postizanje zadovoljstva prostorom ispunjenjem estetskih kriterija:

„Naš argument je da je osjećaj doma Novozelanda izgrađen u odnosu među članovima kućanstva, koji međusobno pregovaraju o značenju, stvaranju i korištenju kuća, i zajedno s prijateljima i poznanicima, i medijima, koji uključuju trendsetere, koji se pozivaju na lokalne i globalne kulturne i komercijalne okvire kako bi iskazali i oblikovali ukuse i na taj način stvorili normativne slike i ideale to tome što čini 'dom'.“ (Leonard, Perkins i Thorns 2004: 98)

Utjecaji i inspiracija su, poput refleksije habitusa, višegodišnje prisutne u stvaranju slike idealnog doma, no nužno ih je razgraničiti.

Utjecaje predstavljaju višegodišnji impulsi izvana kojih stanar može, ali i ne mora biti svjestan. Oni mogu biti iskustva iz poznatih prostora koje stanari koriste bez pretjeranog uvida ili interesa u njihovu dublju dinamiku, odnosno propitivanja njihovih rješenja – poput stambenih prostora bliskih osoba – baka i djedova, prijatelja, apartmana na moru i slično. Takvi prostori se nakon višegodišnje konzumacije koriste intuitivno, došlo je do automatizma i rutine koji omogućuju snalaženje u prostoru²². U pravilu se ne propitkuje zašto stvari stoje na jednom ili na drugom mjestu, no o tim se prostorima donosi sud – oni se stanaru sviđaju ili ne sviđaju i pojedini aspekti prostora utjecati će na sliku doma kojeg jednog dana želi stvoriti, bilo da želi nešto replicirati ili izbjeći:

²² Poput pronalaska predmeta i potreština potrebnih za vrijeme boravka.

"Prije svega mi je uvijek bilo fora kod drugih, kak smo imali mali stan i nije bilo prostora, uvijek mi je bilo fora kak postoji mjesto za sve. Sve je bilo organizirano. Pogotovo mi se sviđalo to da si mogel izložit stvari van. Primjerice knjige, ljudi su uvijek imali izložene knjige, posebno mjesto za knjige. Ono, baš su imali knjižnice [...] Isto tak, čisto iz iskustva, bilo na moru ili kod familije, jednostavno sam.. ne volim se tuširat, ne volim tuš kade. Ja se volim leć i uživat. To je meni sve skućeno, nemam prostora, skliže mi se, nespretno mi je...a vidiš, sad mi pada još jedna stvar na pamet koja je zapravo jako utjecala na to kakav prostor želim...zelenilo. Ljubav prema biljkama koje su mi usadile bake. Sa bakom u Podravini koja je imala ogroman vrt sam naučil kak je lijepo radit na zemlji i s biljkama i za sve to se brinut, a i druga baka je u stanu uvijek imala...bilo na balkonu, bilo u samom stanu, ovoga...puno cvijeća i zelenila i to mi je uvijek jako uljepšavalo prostor." (Ivan S., 25)

Utjecaji mogu i potvrditi ili demantirati ranije stvoren sud i postati dugoročni kreda od kojeg se ne odstupa, a koji potom utjeće na sliku idealnog doma. U Ivanovom je slučaju susret s drugim prostorima, koje je karakteriziralo šarenilo boja, potvrdio raniju predodžbu:

"Ono kaj mi se definitivno nije sviđalo su recimo bile neakve stvari u domu koje meni iz nekog razloga nisu privlačne, na primjer, pločice u hodniku, ili neakve boje po zidovima, šareno, baš da je šareno, to mi se nikad nije sviđalo. [...] Utjecalo je na to da dok sam to zapravo videl uživo onda mi to niš nije bilo privlačno." (Ivan S., 25)

Utjecaji mogu biti i rješenja koja su primana iz popularne kulture, poput domova iz filmova i serija, te prostora viđenih u medijima, što tiskanim, što virtualnim, dokle god nije riječ o aktivno traženoj inspiraciji, već je pogled inertan i pasivan:

"Većinom ti je to sve ovo s tv-a kaj vidiš. Znaš ono, kak si ekipa uređuje stanove, pogotovo ovi Ameri. [...] Par serija je bilo kaj ekipa ima unutra te ful otvorene stanove, pa imaju onak odijeljeno... [...] To, onda ovi časopisi, oni kaj imaju Ameri, on line časopise, bla bla. I tak, mislim, nemam još uvijek niš definirano, kaj je...samo kombinacija nekih sranja." (Kristina, 28)

Utjecaje, posebice one iz popularne kulture, stoga možemo prozvati manifestacijom današnje globalne kulture, koju pojedinci promišljaju, primaju i reinterpretiraju na vlastiti način:

"Naše svakodnevno iskustvo neophodno je lokalno, a ipak se sve više oblikuje globalnim procesima. Globalni kulturni prostor je onaj na koji se stalno referiramo posebno putem masovnih medija, ali i onaj putem kojega je veoma teško odrediti naše osobno iskustvo. Jer, današnja globalna kultura nije vezana ni za jedno mjesto ili razdoblje. Ona nema konteksta i 'prava je mješavina različitih komponenti izvućenih odasvuda i niotkuda, rođenih pod modernim kolima globalnih telekomunikacijskih sustava' (Smith 1990:177). Široko raširena u prostoru globalna kultura je 'odsječena' od bilo koje prošlosti (Čolić 2004:188)

Inspiracija, za razliku od utjecaja, implicira posve aktivan pogled. Iako se za inspiraciju tradicionalno misli da "dolazi" ničim izazvana kao "trenutak inspiracije", u kontekstu dizajna interijera mnogo su češće sintagme poput "potražite inspiraciju", "pronađite inspiraciju", "inspirirajte se" i slično, koje impliciraju poduzimanje aktivnog koraka da se inspiracija pronađe. Iz tog razloga inspiraciju kao proces suprotan pasivnom utjecaju navodim aktivnu osobnu kontemplaciju ili pretraživanje dostupne literature i materijala kako bi se vizija doma upotpunila. Kazivači to čine iščitavanjem specijaliziranih časopisa ili temata u dnevnim novinama, pretraživanjem interneta i listanjem kataloga i letaka većih trgovina namještajem i pokućstvom, dok nitko od njih nije konzultirao dizajnera interijera niti to namjerava, djelomično iz financijskih razloga, a djelomično jer im se njihov rad ne sviđa ili smatraju stvaranje doma intimnim, delikatnim i jedinstvenim iskustvom:

"Zato jer je moj prostor, ja znam točno kakav treba bit. A mislim da dizajneri interijera služe ljudima koji sami ne znaju kaj žele i koji se hoće pokazat drugima. Njihovi domovi su, prema mojem mišljenju, više okrenuti prema van, u smislu nekakvog društvenog statusa, nego prema unutra, prema sebi. Smatram da takvom domu nedostaje intrinzičnosti." (Ivan S., 25)

Inspiracija se može naći i u životnom stilu, odnosno životnoj filozofiji, kao kod kazivača, ljubitelja supkulturne ikonografije, kojeg pri namještanju budućeg doma vesele detalji kojima on pripisuje drugo značenje, ono indikacije životnog stila:

"A kaj se tiče steampunka, to sam ja totalni ljubitelj, i definitivno će bit ono...ili luster, nešto će bit definitivno u steampunk stilu." (Ivan M., 23)

Druga kazivačica smatra kako šarenilo prostora i boje općenito odražavaju pozitivnost njene ličnosti, te kako su joj nužne da bi prostor osjećala svojim, odnosno da je njen trag u prostoru vidljiv kroz paletu boja:

"Progovara zato jer se smatram veselom i pozitivnom osobom. I onda što imam više šarenih stvari, ja sam sretnija. Svjetlucavih... Znači da, mislim da se u tome vidim ja, isto se vidim u bojama, kak sam ti već rekla." (Tea K., 24)

Utjecaj i inspiracija mogu se u nekim slučajevima prožimati, kao i jedno drugo inicirati. Primjerice, detalj iz stana viđenog na filmu može inspirirati aktivnu potragu za tim konkretnim komadom, recimo, namještaja, istraživanje različitih inačica tog stila, i, posljedično, uklapanje u viziju idealnog doma. Inspiracija isto tako može prethoditi utjecaju – i nakon aktivnog proučavanja određenog stila ili detalja, slučajan susret s nečim drugačijim

(ponovo preko medija ili kod poznanika) može prevagnuti, bez obzira na prethodno donešenu odluku.

5. GDJE ŽELIMO BITI

Moji su kazivači u pravilu zadovoljni svojim domom. On za njih ima većih ili manjih nedostataka, no ispunjava aspekte koje oni individualno smatraju temeljnim preduvjetima ispunjenog stanovanja. Međutim, savršen (nepopravljiv) dom je nedohvatljiv ideal, konstrukt zavisen o nizu varijabli te mjesta za napredak, s obzirom na naš vlastiti razvitak, društvene i kulturne tokove kao i osobnu želju za promjenom sebe i svoje okoline.

Problematiku nedohvatljivosti savršenog doma razrađujem kroz dva rakursa - kroz dom kao trajno nedovršenu priču, dakle koncept koji je zapravo perpetuirano u izgradnji, adaptaciji i dodavanju ili promjeni, što su prepoznale i brojne konzumerističke strategije. Iz drugog je rakursa dom temporalno izmješten, odnosno postoji naracija o domu koji je bio *prije*, ali sada to više iz nekog razloga nije, ili doma koji treba *biti*, dakle nedostaje mu još poneka (konkretna) sastavnica kako bi to postao.

5.1. Dom kao perpetuirana nedovršena priča i stvaranje doma kao proces bez kraja

Neovisno o profilu kazivača, o fazi u kojoj je uređenje njegovog stana, vremenu provedenom u istom ili razini automatizma koji je prisutan u svakodnevnim interakcijama, ponavlja se naracija poput "još samo da...", odnosno još nešto nedostaje, dom još nije potpun. To ujedno ne znači da nedostaju sastavnice koje stanar smatra poželjnim (poput sigurnosti, privatnosti ili ugone), ali znači da je neki aspekt tih sastavnica nepotpun, žrtvovan nauštrb drugih, i najčešće je riječ o ugodi ili nekoj njenoj manifestaciji – namještaj nije udoban niti estetski zadovoljavajuć, ali je funkcionalan, kao i pokućstvo i aparati koji zadovoljavaju donekle zadovoljavaju funkcionalan kriterij, ali ne i estetski: "Ružan, stari, žuti frižider. I riknul bu skoro. I dobro bi nam došla veća škrinja" (Ivan S., 25). Takav vid nedovršenosti doma vezan je uz financije koje ne dopuštaju ispunjenje svih funkcionalnih i estetskih prohtjeva. No pojavljuje se i drugi vid nedovršenosti – onaj koji podrazumijeva stalnu želju za promjenom i

poboljšanjem standarda života, ali i svijest o ljudskoj želji kao vječno prisutnoj i jedino stalnoj mijeni:

"Ove, tipa kauč i ta sranja, to smo uzimali odmah jeftinije jer je lakše, mislim, meni bar, lakše ti je svakih ne znam kolko godina to promijenit nego kupit sad neki jebote kožni kauč od 20 hiljada kuna koji će tu bit, ne znam, 20 godina al nakon pet godina će ti već dopizdit i htjet ćeš nešto novo. To su stvari kaj bi se trebale mijenjati, ne. Kak se mijenjaš ti, mijenjaš se s godinama, i onda si promijeniš nešto. Ljepše ti je, znaš ono, ugodnije se osjećaš kad ti prostor u kojem jesi svako tolko obновиš, nešto drugačije staviš. A tv...a znaš, kupiš tv i dok ne crkne..." (Kristina, 28)

Želju za povremenom promjenom i osvježavanjem prostora kazivači vide kao svojevrsan simptom pretjerane rutine, dosade koja je proizašla iz (inače pozitivno konotiranog) automatizma kojim funkcioniraju u prostoru. Oni pritom ne žele iz temelja promijeniti prostor, već ostavljaju opciju zasićenja postojećim stanjem bez bojazni od gubitka stečenog osjećaja doma, štoviše, podrazumijevajući da će željena promjena u tom trenutku na određen način dodati *više* doma. Ta naracija o *dodavanju više doma* ili varijacija na temu česta krilatica knjiga i časopisa, emisija i internet stranica koje se bave dizajnom interijera:

"Dosljedno Löfgrenu (1994:66), koji je diskutirao kako 'obiteljski projekt koji se naziva dom nikada nije dovršen', naši kazivači karakterizirali su svoje domove kao 'nedovršene'. Stvaranje doma je u ovom smislu društveni proces čijoj je stalnoj promjeni dano simboličko značenje. Ovaj proces djeluje na velik broj načina kako se naš svakodnevni život razvija i biva eksploatiran od strane trendsetera kao što je prikazano u *New Zealand Home and Building* (December/January 1999 p. 16): 'Najbolje kuće se stalno razvijaju kako se ukusi i životni stilovi njihovih vlasnika mijenjaju' (Leonard, Perkins i Thorns 2004:107)

Trendseteri, odnosno različiti mediji, pod time podrazumijevaju konceptu doma urođenu šupljinu koja se uvijek može nanovo ispunjavati pod krilaticom poboljšanja. Ono omogućava korisniku da, prateći sugestije, osjeti *više* doma od uobičajenog, točnije da konzumeristički stalno nanovo dovršava nedovršeni dom i dosegne njegov ideal: „mediji stoga djeluju kako bi predstavili „idealni“ dom. [...] Ono što čini ideal se naravno uvijek mijenja, barem dodavanjem, stoga je dom uvijek nedovršen“ (Leonard, Perkins i Thorns 2004: 99)

Oni ne govore o stvaranju doma ispočetka, o *ab ovo* praksi, njihove su sugestije kako manevrirati ili manipulirati postojećim prostorom u kojem postoji rutina i navika, kako ga preobraziti bojama ili kako postojećem namještaju "udahnuti novi duh":

„Marketinški stručnjaci također potiču ideju potrošačkog izbora i emancipacije ukazujući na to da vlasnici domova mogu razviti svoja vlastita 'rješenja' za svoje dekorativne i stambene potrebe. Ova rješenja, koja se baziraju na određenim dizajnima i proizvodima mogu uključivati korištenje vlastitih vještina ('uradi sam') ili pomoć profesionalaca“ (ibid.)

Postoje, dakako, i naputci kako novim komadom namještaja ili pokućstva preobraziti cijeli prostor, odnosno dolazi do fetišizacije pojedinog elementa koji se predstavlja kao objekt želje:

„[...] uvjerljiva snaga reklama je povećala opseg u kojem se proizvodi svih vrsta fetišiziraju kako bi stvorili simboličke attribute koji su traženi. [...] Materijalna dobra su alati kojima pokazujemo ostalima kakvima se želimo predstaviti i kakvima želimo biti“ (Leonard, Perkins i Thorns 2004: 98)

Nedovršenost doma je odraz mijene stanara u smislu da je stanaru potrebno gledati na dom kao na svoje platno, kao na polje za svoju reprezentaciju, ali, prije svega, kao na prostor u kojem je on slobodan intervenirati po želji, odnosno ponovno nad prostorom uspostavljati kontrolu, kako bi u njega iznova upisivao *sebe*. Kada kazivači govore o nedovršenosti doma, ne govore o temporalnoj projekciji doma u budućnost, već o shvaćanju kako upravo nedovršenost na koju oni sami utječu kao stanari, kupnjom i promjenom, važna sastavnica njihovog osjećaja kontrole nad prostorom. Mišljenje da je stanar stalno u poziciji propitkivati vlastiti izbor, promišljati i željeti utkano i u brojne marketinške strategije gdje *fetišizacija* prožima sve aspekte stanovanja.

5.2. Temporalna projekcija doma

Nastavno na nedovršenost doma iz postojane "potrebe za potrebom, želje za željom" (Leonard, Perkins i Thorns 2004:98) na kojoj počivaju marketinške strategije, pojavljuje se druga varijacija nedovršenosti. Preciznije, trenutna stanareva pozicija koja se može opisati kao "bez doma", jer je dom postojao ili prije, kod roditelja, ili tek treba nastati, ispunjenjem određenih uvjeta, dakle riječ je o svojevrsnoj temporalnoj projekciji doma u prošlost ili u budućnost.

Dom su svi kazivači u ovom ili onom trenutku vremenski izmjestili – pričajući o tome što im je dom značio u djetinjstvu i što im je tada predstavljao²³ ili projicirajući ga u budućnost koja je određena nekim događajem, najčešće ulaskom u brak ili dobivanjem djece,

²³ Odnosno što žele replicirati iz roditeljskog, ali još nisu integrirali u novi dom.

ali i anticipiranjem promjena na poslovnom planu i slično, što bi rezultiralo povoljnijom financijskom situacijom i, posljedično, željenom intervencijom u dom. Takav tip vremenskog izmještanja primjećuje i Hayes, doduše polazeći od pretpostavke da je povezanost doma i prošlosti samorazumljiva, dok je projekcija u budućnost svojevrsna neočekivana devijacija: "je li želja za domom regresivna i nostalgичna, ili može biti i kreativna i orijentirana budućnosti?" (Hayes 2007:3).

Kazivačica tako i nakon sedam godina, za vrijeme trajanja studija i stvaranja vlastitog doma s partnerom u Zagrebu dom još uvijek vidi u Šibeniku, u roditeljskom domu, jer u suživotu s partnerom nije repliciran njoj ključan element za postojanje osjećaja doma:

"U Šibeniku više nema ništa moje. Nema detalja koji bi pokazao da ja tamo živim, osim dvi slike koje je mama stavila, al opet se ja više osjećam doma u Šibeniku nego tu u Zagrebu, di imam svoje stvari, di imam uređeno kako ja hoću, di imam podsjetnike na sve njih... Dok su oni... Dole mi nije bitan prostor, bitan je ugođaj, bitni su oni." (Tea G., 24)

Kod nje je postepeno pomirenje sa situacijom rezultiralo odlukom da se po završetku studija vrati u Šibenik, u "stari" dom, očekujući da će se željena obiteljska dinamika u nekim drugim okolnostima moći replicirati u neki novi dom, odnosno "dom može uvijek sadržavati elemente našeg (prethodnog) *bivanja*, no njegova glavna važnost leži u našem *nastajanju*" (Hayes 2007:14)

Okrenutost budućnosti, odnosno "potpuni" dom u budućnosti očekuje kazivačica koja, iako je u procesu preuzimanja roditeljske kuće i stvaranja svog doma, svoj "pravi" dom projicira u budućnost, kada sa sadašnjim partnerom namjerava ući u brak i imati djecu. Iz tog razloga ona i tatu na određen način "postepeno seli", jer, iako se događa smjena generacije stanara koji drži kontrolu nad domom, ta smjena ide postepeno, i kazivačica ne uspostavlja više kontrole nego što joj je, po vlastitoj procjeni, trenutno potrebno:

"On [tata] je sad skroz u spavaćoj, ja sam sad skroz u garderobi [...] Ali, mislim, nema mi smisla da se sad već mičem iz svoje sobe jer nebumo sad još imali...a i kad se vjenčamo, teško da bumo odmah imali djecu...mislim, istog trena, tak da...nije mi još *hića* da se preselim u spavaću." (Tea K., 24)

Ivan M. (23), trenutno u procesu gradnje stana na etaži obiteljske kuće, također dom već sada, u ranim dvadesetima, povezuje s djecom: "ali ono, kaj mi je kuća i dom bez da mi skaću po glavi. Ono, vučji čopor" do te mjere da je odabir namještaja, aparata i pokućstva već u ovoj fazi detaljno dogovoren s partnericom i orijentiran budućoj generaciji:

"Ovo kak je taj L i tu di je kuhinja napravit šank, čuj, klince samo posjedneš na taj šank i ujutro im samo staviš. Ne moraš stol, ne moraš brisat stol, taj šank od nekakvog mramora koji samo doslovno prebrišeš i tak dalje, jel. [...] I materijali koji podnose Domestos. Ima da mi je čisto. Veš mašina da pere bar sedam kila. Moja želja je sušilica al čujem da uništava jako robu, al ne volim poso s vešom. [...] Trebaš bit...mi smo se dogovorili, nekakva garnitura, bit će telkač nekakav mada nismo neki televizijski fanovi, ono...al... [...] To nek bude tam televizor za karaoke, za djecu, za crtiće za svašta...moraš gledat na to." (Ivan M., 23)

Fluidnost doma očituje se ne samo u osjećaju nedovršenosti ili mišljenja da u njemu nešto uvijek može biti promijenjeno, već i u osjećaju da uvijek može biti ili je nekoć bilo *više doma*. Jedno od temeljnih pitanja ovog rada bilo je ne samo kako stvoriti dom, već i kako taj dom opstaje jednom kad je izgrađen. Kako prati mijene u životu svog stanara, mijenja li se pritom i njegova esencija ili je njegova esencija tek konceptualna težnja, ideal koji se želi postići, ali se nikad zapravo ne realizira? Smatram kako upravo ta pitanja prikazuju istinsku nedohvatljivost definicije doma, ali istovremeno ukazuju na njegovo neporecivo subjektivno određenje.

ZAKLJUČAK

Dom je ideal čija se esencija ne može nikad dostići, jer bi dosezanjem jednog idealnog stanja izgubio jednu od svojih temeljnih sastavnica, a to je prilagodba svom stanaru (kao refleks stanareve kontrole nad prostorom) u svim njegovim stanjima i mjenama. Dosezanjem jedne statične vizije doma zanemarila bi se njegova dinamična narav, shvaćanje da je stvoren kao odraz stanareve prošlosti i kao namjere da u njemu provede svoj život, odnosno da se u njemu slobodno manifestira stanarevo *življenje*. Upravo stoga dom postaje "više domom" kada ga stanar, mijenjajući sebe, aktivno mijenja i prilagođava svojoj viziji, jer to znači da prostor ima kapacitet upiti stanareve želje, težnje i intervencije i kroz tu stalnu mijenu stalno ostajati *istim domom* – različitim za vanjskog promatrača, ali istim na način da stanaru pruža isti osjećaj slobode i kontrole da u njemu intervenira i naglasi bilo koji od željenih aspekata - sigurnost, privatnost, ugodu ili da tamo bude sve po njegovom.

Definiciju doma često uzimamo zdravo za gotovo, kao samorazumljivu činjenicu o kojoj nema previše govora jer ipak svi znamo o čemu je riječ. Iako je to možda istina na razini površne, svakodnevnice komunikacije, ipak kod svakoga ta riječ budi drugačije osjećaje, sadrži mnoštvo značenja i konotacija istovjetnih individualnom životnom iskustvu. Svi mi

stanujemo, ali na različite načine, ovdje nije samo riječ o fizičkoj manifestaciji prostora već i o osjećaju življenog iskustva. U prostor koji nam pripada, u smislu da ga smatramo svojim, (iako on to nužno ne mora biti na imovinsko-pravnoj razini) upisujemo svoja htjenja i nadanja, ispunjavamo ga većim i manjim predmetima kojima zadovoljavamo svoje potrebe, kako one praktične, tako i one estetske i emocionalne prirode. U sve njih upisujemo samo nama svojstvena značenja i vezujemo ih uz sebe našom interakcijom. Naša potreba za samostalnošću i izgradnjom svog vlastitog svijeta nas navodi da prisvojimo neki prostor i oblikujemo ga po vlastitim afinitetima. Od prvog trenutka osvješćivanja selidbe pa sve do trenutka, uvjetno rečeno, konačnog oblikovanja prolazimo niz etapa kojima je cilj idealan ili najbolji mogući izraz sebstva u materijalnom. Upravo upisivanjem značenja, a ne samim fizičkim postojanjem, prostor postaje domom. Dom nije samo u stalnom procesu promjene i izgradnje, dom *jest* stalan proces izgradnje i promjene ovisan o našem razvitku i htjenju. Materijalne sastavnice koje ga čine – prostor, namještaj, boje, svjetlost itd. su u osnovi prazno platno u kojem stvaramo one nematerijalne – ugođaj, atmosferu, ljude koji ga stalno i manje stalno napućuju, te imaginarne, psihološke i emotivne sastavnice – predodžbe, sjećanja, idealizacije s obzirom na vlastite preference s ciljem stvaranja sigurnog i ugodnog, *našeg* okruženja.

LITERATURA

- AHMADI LEWIN, Fereshteh. 2001. "The Meaning of Home along Eldery Immigrants: Directions for Future Research and Theoretical Development". *Housing Studies*, vol. 16(3): 353-370. Preuzeto sa:
<http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=2&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (18.11.2014.)
- BERNIK, Kristina. 2014. "Od tradicijskog k modernom – kultura stanovanja u okolici Baje" U: *Bunjevci u vremenskom i prostornom kontekstu*, ur. Milana Černelić, Jadranka Grbić Jakopović, Marijeta Rajković Iveta, Tihana Rubić, Matija Dronjić i Mihovil Gotal. Zagreb - FF Press. 665-686.
- BRATT, Rachel. 2002. "Housing and Family Well-being". *Housing Studies*, vol. 17(1): 13-26. Preuzeto sa:
<http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=4&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (18.11.2014.)
- ČAPO, Jasna. 2011. "Dvadeset godina poslije. Stvaranje doma u kontekstu prisilno preseljenih osoba" U: *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb - Biblioteka Nova Etnografija. 335-353.
- ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ. 2011. "Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta" U: *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb - Biblioteka Nova Etnografija. 9-69.
- ČOLIĆ, Snježana. 2004. "Globalizacija, kultura kapitalizma i globalna kultura". *Narodna umjetnost*, vol.41(2): 185-192.
- ČOLIĆ, Snježana. 2008. "Sociokulturni aspekti potrošnje, potrošačke kulture i društva". *Društvena istraživanja*, vol. 17(6): 953-973.
- DOWLING, Robyn. 1998. "Gender, Class and Home Ownership: Placing the Connections". *Housing Studies*, vol. 13(4): 471-486. Preuzeto sa:
<http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=6&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (18.11.2014.)
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2009. *Kvartovska spika. Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Jesenski i Turk.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2011. "Prostor i mjesto u hrvatskoj etnologiji/kulturnoj antropologiji" U: *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb - Biblioteka Nova Etnografija. 69-111.
- HAYES, Helen. 2007. "(Be)coming Home: An Existential Perspective on Migration, Settlement and the Meanings of Home". *Existential Analysis*, vol.18 (1): 2-16. Preuzeto sa:

- <http://web.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=2&sid=006a9f60-bfaf-4449-b27c-12e9cbfbf495%40sessionmgr115&hid=101> (22.11.2014.)
- HEYWOOD, Frances. 2005. "Adaptation: Altering the House to Restore the Home". *Housing Studies*, vol. 24(4):531-547. Preuzeto sa:
- <http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=8&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (22.11.2014.)
- HORWITZ, Jaime; TOGNOLI, Jerome. 1982. "Role of Home in Adult Development: Women and Men Living Alone Describe Their Residential Histories". U: *Family Relations*, vol.31, no. 3: 335-341. Preuzeto sa: <http://www.jstor.org/stable/584164> (22.11.2014.)
- ILIŠIN, Vlasta. 2007. "Društveni status, problemi i budućnost mladih". U *Mladi: Problem ili resurs*, ur. Vlasta Ilišin i Furio Radin. Biblioteka znanost i društvo: Zagreb, 39-81.
- ILIŠIN, Vlasta i Dunja POTOČNIK. 2008. "Profesionalne i životne aspiracije studenata Zagrebačkoga sveučilišta". *Sociologija i prostor*, vol. 46:285-309
- IMRIE, Rob. 2004. "Disability, Embodiment and the Meaning of the Home". *Housing Studies*, vol. 19(5): 745-763. Preuzeto sa:
- <http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=19&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (18.11.2014.)
- KEARNS, Ade, Rosemary HISCOCK, Anne ELLAWAY i Sally MACINTYRE. 2000. "'Beyond Four Walls'. The Psycho-social Benefits of Home: Evidence from West Central Scotland". *Housing Studies*, vol.15(3): 387-410. Preuzeto sa:
- <http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=12&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (18.11.2014.)
- KENYON, Elizabeth i Sue HEATH. 2001. "Choosing *This Life*: Narratives of Choice amongst House Sharers". *Housing Studies*, vol. 16(5): 619-635. Preuzeto sa:
- <http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=14&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (18.11.2014.)
- LIPOVAC, Nenad. 1997. "Space and Place". *Prostor*, vol. 5(1): 1-34.
- KOEBEL, C. Theodore i Margaret S. MURRAY. 1999. "Extended Families and Their Housing in the US". *Housing Studies*, vol. 14(2): 125-143. Preuzeto sa:
- <http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=16&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (18.11.2014.)
- MILNER, Jo i Ruth MADIGAN. 2004. "Regulation and Innovation: Rethinking 'Inclusive' Housing Design". *Housing Studies*, vol. 19(5): 727-744. Preuzeto sa:
- <http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=18&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (18.11.2015.)
- MORLEY, David. 2000. *Home territories: media, mobility and identity*. London – New York: Routledge.

- MOUNTCASTLE, Amy i Dona DANON. 2001. "Coming 'Home': Identity and Place in Post War Croatia". *Narodna umjetnost*, vol. 38(1): 105-119.
- MURAJ, Aleksandra. 1989. *Živim znači stanujem: etnološka studija o kulturi stanovanja u Žumberačkim Sošicama*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo
- OZAKI, Ritsuko. 2002. "Housing as a Reflection of Culture: Privatised Living and Privacy in England and Japan". *Housing Studies*, vol. 17(2): 209-227. Preuzeto sa:
<http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=21&sid=16d39474-ac94-4da8-bf8b-f12d57ca84c8%40sessionmgr4003&hid=4107> (22.11.2014.)
- PINTARIĆ, Neda. 2005. "Emotivan odnos prema prostoru u kojemu živimo: jezična slika doma u hrvatskom, poljskom i ruskom jeziku". *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, vol. 31: 227-248.
- SMOJVER-AŽIĆ, Sanja. 1998. "Proces separacije-individuacije adolescenata: prikaz upitnika". *Društvena istraživanja*, vol. 36-37 (4-5): 603-617.
- TURNER, Victor. 1969. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine Publishing.
- TURNER, Victor. 1989. *Od rituala do teatra. Ozbiljnost ljudske igre*. Zagreb: August Cesarec.
- VARADY, David P. i Mark A. CARROZA. 2000. "Toward a Better Way to Measure Customer Satisfaction Levels in Public Housing: A Report from Cincinnati". *Housing Studies*, vol. 15 (6): 797-825. Preuzeto sa:
<http://web.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=2&sid=2191247c-dadf-4f0a-9487-2cbc74d7eda0%40sessionmgr115&hid=101> (22.11.2014.)
- WINSTANLEY, Ann, David C. THORNS i Harvey C. PERKINS. 2002. "Moving House, Creating Home: Exploring Residential Mobility". *Housing Studies*, vol. 17(6): 813-832. Preuzeto sa:
<http://web.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=4&sid=2191247c-dadf-4f0a-9487-2cbc74d7eda0%40sessionmgr115&hid=101> (18.11.2014.)

POPIS KAZIVAČA

Darko, 37, apsolvent antropologije i češkog jezika i književnosti

David, 33, student informacijskih znanosti i anglistike

Ivan S, 25, apsolvent antropologije i etnologije i kulturne antropologije

Ivan M, 23, student prava

Janja, 24, magistra etnologije i kulturne antropologije i južnoslavenskih jezika i književnosti

Kristina, 28, trenerica

Marko, 25, web programer

Paula, 23, apsolventica kroatistike i češkog jezika i književnosti

Sanda, 29, trenerica

Tea, 24, magistra fonetike i etnologije i kulturne antropologije

Tea 2, 24, studentica fonetike i talijanistike

Konceptualizacija doma pri osamostaljivanju mladih na području grada Zagreba

Autorica obrađuje problematiku stvaranja doma pri osamostaljivanju mladih osoba na području grada Zagreba. Razmatranjem pojma doma s kazivačima dolazi do odgovora kako je dom pozitivno konotiran subjektivan osjećaj u stalnoj mjeni i stanju nedovršenosti. Rezultati istraživanja pokazuju da dom nije nepromjenjiv, postojan osjećaj vezan uz samo jedan prostor ili uz samo konkretno mjesto, da se ne može "zdravo za gotovo", pretpostaviti da postoji i da nastaje "sam od sebe". Sigurnost, uroda, osjećaj da smo na svojem i da možemo biti svoji rezultat su aktivnih napora samih stanara, ponajviše uspostavom kontrole nad prostorom te naknadne rutinizacije, ali i konteksta u kojem se useljavanje u određeni prostor odvija, a ne pasivna tekovina prostora koja na stanara "prelazi" useljavanjem. Ti aspekti doma su isto tako fluidni i nestalni te ih, kroz mijene i intervencije u prostor godinama nakon useljavanja nanovo tražimo i potvrđujemo, pojačavamo i reorganiziramo, ukratko, izgrađujemo dom. Stvaranje doma kao čin osamostaljenja se može promatrati kroz prizmu liminalnosti gdje stanari kroz postupke stvaranja doma od prvih promišljanja o osamostaljenju, preko uređenja prostora do prvih posjeta rodbine i prijatelja preuzimaju kontrolu nad vlastitim prostorom koji služi kao sredstvo reprezentacije i ispunjenja osobnih potreba.

Ključne riječi: osamostaljivanje, mladi, dom, stvaranje doma

Conceptualisation of home in the context of emancipation of youth in the area of the city of Zagreb

The author researches the making of home in the context of emancipation of young adults in the area of the city of Zagreb. Through discussing the term *home* with her informants she comes to the conclusion that home is a subjective term with positive connotations that is in constant flux and state of incompleteness. The results of the research show that home is not unchangeable, stable feeling tied to just one space or a concrete place, that it cannot be „taken for granted“, neither can it be presumed that it exists and emerges „on it's own“. Security, comfort, the feeling that we are in our own place where everything is how we want it to be, and that we can be ourselves when "at home" are the results of active efforts taken by the tenants, mostly by asserting control over the space and subsequent rutinisation. These aspects of home are also fluid and unstable and because of this we are, through changes and interventions in space, searching and valorising, amplifying and reorganising even years after we moved in. The author concludes that home is made over time, through certain actions, practices and customs, and is therefore not just a passive inherent property of a place passed on the tenant simply through the act of moving in. Making of home as an act of emancipation can be observed through the prism of liminality wherein tenants through methods of making home, from the first considerations of emancipation, through the furnishing and decoration of home to the first visits from family and friends are asserting control over their own space that serves as a means of representation and a place of fulfillment of their personal needs.

Keywords: emancipation, youth, home, making a home

